

Новітня історія України

УДК: 94:316.46:329(477)"193"

М. О. Фролов

СТАЛІН І УКРАЇНА: ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОСИН МІЖ «ВОЖДЕМ ВСІХ НАРОДІВ», УКРАЇНСЬКИМ НАРОДОМ, ВЕРХІВКОЮ КП(б)У У ТРАГІЧНІ 1930–ті рр.

Розглядається ставлення Сталіна до українського народу, УСРР-УРСР та її номенклатурної еліти протягом 1930-х років. Демонструється особиста увага диктатора до стану справ у республіці та результатів виконання його директив. Обґрунтовується теза, що наслідком реалізації сталінського курсу на побудову СРСР як великої світової держави, виявилось приєднання військово-політичним шляхом усіх етнічних українських земель до СРСР і УРСР. Ця історична подія об'єктивно створила перспективу сучасної державності українців, але у Сталіна таких намірів і планів ніколи не було.

Ключові слова: Сталін, УСРР-УРСР, Компартія України, номенклатурна еліта, національна політика.

Політика керівництва більшовицької партії на чолі з Й.В. Сталіним відносно України та її народу, її трагічні наслідки в 1930-х рр. продовжують привертати увагу широкого кола громадськості, а особливо істориків, філософів, соціологів, соціальних психологів. Науковий інтерес дослідників стимулюється суспільно-політичною дискусією навколо постаті Сталіна, яка триває з різним ступенем напруження і гостроти вже декілька десятиріч. Інтенсивний пошук нових архівних джерел, публікація раніше недоступних і невідомих для дослідників радянської доби документів, мемуарів і спогадів учасників і свідків подій створили базис для всебічного дослідження особистої ролі Сталіна в перебігу подій та їх наслідків для України та українців.

Стаття є логічним продовженням теми, яку автор висвітлює у ХХХ випуску «Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету» 2011 р. (Фролов М.О. Сталін і Україна: особливості стосунків між кремлівським диктатором, українським народом, керівництвом УСРР і КП(б)У в 1920-х рр.). Визначення та дослідження особистого ставлення Сталіна до України та українців у 1930-х рр. є головним науковим завданням представленої публікації. Актуальність саме такого підходу пов'язана із появою сучасних історичних праць, присвячених політиці Сталіна відносно росіян, євреїв, народів Прибалтики, Кавказу, кримських татар та інших народів, які проживали у складі СРСР [1]. Відсутність аналогічного дослідження в українському контексті не тільки стримує творчий пошук істориків, а й створює підґрунтя для політичних спекуляцій, продовження існування й поширення в суспільстві старих і нових міфів про Сталіна і його діяльність в Україні та стосовно України [2].

У сучасній історіографії існує велика кількість праць, присвячених різним аспектам сталінської політики в Україні в 1930-х рр. Автори цих досліджень приділили певну увагу персональній позиції керівника СРСР і ЦК ВКП(б) щодо перебігу подій в Україні, його оцінці діяльності керівництва Радянської України та ЦК КП(б)У, результатів цієї діяльності. Сталін та його оточення постійно фігурують на сторінках праць С.В. Кульчицького, Ю.І. Шаповала, М.С. Дорошка, В.М. Нікольського, М.М. Шитюка, В.М. Даниленка, Р.Я. Пирого, Г.Г. Єфіменка, Г.В. Касьянова, В.С. Лозицького [3]. Вітчизняні історики, не ставлячи перед собою завдання всебічного дослідження ставлення особисто Сталіна до України і української спільноти у 1930-х рр., накопичили та проаналізували ґрунтовний фактологічний матеріал, який потребує сучасного узагальнення на основі нових методологічних засад.

XV з'їзд ВКП(б) у грудні 1927 р. продемонстрував, що Й.В. Сталін досяг величезних обсягів влади, впевнено крокуючи до одноосібного панування в СРСР. Він ще змушений був рахуватись із присутніми у політбюро ЦК ВКП(б) М.І. Бухаріним, О.І. Риковим, М.П. Томським, М.О. Углановим, але представлена на з'їзді партії більшовицька еліта добре зрозуміла сформовану тенденцію: Сталін – вождь. Він не тільки зміг скинути за п'ять років жорстокої боротьби з політичного олімпу Л.Д. Троцького, Г.О. Зінов'єва, Л.Б. Каменева, Х.Г. Раковського, Г.Л. П'ятакова та інших представників ленінської гвардії більшовиків, а й оточити себе в політбюро ЦК ВКП(б) особисто йому відданими та зобов'язаними діячами: В.М. Молотовим, К.Є. Ворошиловим, М.І. Калініним, В.В. Куйбишевим, Я.Е. Рудзутаком, А.А. Андреевим, Л.М. Кагановичем, С.М. Кіровим, С.В. Косіором, А.І. Мікояном, Г.І. Петровським і В.Я. Чубарем [4, с.528].

Більшовицька еліта України відіграла непересічну роль у перемозі Сталіна в 1920-х рр. у боротьбі за владу. Спочатку керівництво ЦК КП(б)У в 1923-1924 рр. згуртовано виступило проти Л.Д. Троцького та його прихильників. Так звані «партійні дискусії» в Україні закінчили повною поразкою Троцького [5, с.361-365].

Усунутий з посади голови Раднаркому УСРР у 1923 р., відправлений, згідно з рішенням політбюро ЦК ВКП(б), дипломатичним представником СРСР у Лондон, впливовий й авторитетний Х.Г. Раковський ніяк не допоміг своєму другу й однодумцю Л.Д. Троцькому в цій боротьбі [5, с.120-131]. У 1925-1927 рр. верхівка КП(б)У переважно більшістю перейшла на бік Й.В. Сталіна і М.І. Бухаріна у їх протистоянні з Г.О. Зінов'євим, Л.Б. Каменєвим, Л.Д. Троцьким, Н.К. Крупською та їх прихильниками. Очільник КП(б)У Е.Й. Квірінг, який мав особисті симпатії до політичної лінії Г.О. Зінов'єва, не зміг зорієнтуватись у вирі московських інтриг і був усунутий Сталіним з ключової посади в Радянській Україні [5, с.392-395]. На його місце Сталіним і більшістю політбюро ЦК ВКП(б) у квітні 1925 р. був відправлений Л.М. Каганович, який до кінця своїх днів, а прожив він 97 (!) років, був особисто відданий «вождю всіх народів». Л.М. Кагановичу вдалось перетягнути на бік Сталіна та його угруповання не тільки всю верхівку КП(б)У, а й місцеву номенклатурну еліту. Парадокс був у тому, що особисті позиції Кагановича в політбюро та ЦК КП(б)У були досить хиткими. О.Я. Шумський, Г.І. Петровський, В.Я. Чубар, В.П. Затонський та інші українські керівники скаржились особисто Й.В. Сталіну та В.М. Молотову щодо грубощів та диктаторських проявів їх ставлення в Україні. Сталін довго захищав Кагановича, але конфлікт загострився. Він був розв'язаний у липні 1928 р., коли Сталін відкликав Кагановича до Москви на посаду секретаря ЦК ВКП(б) і члена політбюро ЦК, а замість нього в Україну був відряджений С.В. Косіор, який був добре обізнаний з українськими реаліями та володів українською мовою. Новий керівник КП(б)У ще більше посилив позиції Сталіна та його угруповання в Україні, послідовно підтримуючи генерального секретаря ЦК ВКП(б) і в його протистоянні з М.І. Бухаріним, О.І. Риковим, М.П. Томським і їх прихильниками, і в згортанні непу, у зв'язку з початком нового комуністичного штурму – індустріалізації та колективізації [6, с.385-407].

Номенклатурна еліта Радянської України підтримала Сталіна і сталінців у їх боротьбі за владу в СРСР у 1920-х рр. з декількох причин. Головною причиною була всебічна залежність верхівки КП(б)У від того, хто конкретно керує комуністичною державою в Москві. Без підтримки московських керівників керівництво УСРР було нездатне самостійно забезпечити панування більшовиків в Україні. Воно не мало у своєму розпорядженні військо, залізницю, зв'язок, не друкувало гроші, не контролювало стовідсотково органи насилля та примусу, фінансово та ресурсно залежало від загальносоюзного Раднаркому та наркоматів. Згідно з партійним статутом рішення та директиви вищих інстанцій більшовицької партії були обов'язковими для всього загалу КП(б)У, а вищі інстанції ЦК ВКП(б) (політбюро, оргбюро, секретаріат) контролювали після 1925 р. угруповання можновладців на чолі з Й.В. Сталіним і М.І. Бухаріним. Але Сталін для верхівки КП(б)У був набагато авторитетнішою фігурою, ніж Бухарін, Риков, Томський, особливо після проголошення в 1923 р. в Україні політики коренізації, що отримала офіційну назву як політика українізації. Українська частина КП(б)У схилилась до Сталіна, а критика Л.Д. Троцьким і Г.О. Зінов'євим цієї політики тільки посилювала негативне ставлення до них серед партійців в Україні.

Сталін послідовно і цілеспрямовано просував керівників КП(б)У до складу членів і кандидатів у члени політбюро ЦК ВКП(б). Починаючи з 1924 р., у складі вищого органу ЦК партії обов'язково були представлені діячі КП(б)У: М.В. Фрунзе, Г.І. Петровський, Л.М. Каганович, В.Я. Чубар, С.В. Косіор. Після XVI з'їзду ВКП(б) у липні 1930 р. С.В. Косіор був обраний до складу членів політбюро ЦК партії, а голова ВУЦВК Г.І. Петровський і голова Раднаркому УСРР В.Я. Чубар залишились кандидатами у члени політбюро ЦК. Враховуючи те, що у 1920-1930-х рр. не існувало практики включення до політбюро ЦК ВКП(б) діячів, які очолювали партійців союзних республік, то можна говорити про особливий статус керівників КП(б)У в ієрархії влади в СРСР. Фактично влада в комуністичній державі належала більшовицьким очільникам із Москви та Харкова [4, с.527-528].

Компартійно-радянська еліта України наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. всебічно підтримувала сталінську стратегію і тактику здійснення модернізаційних перетворень у Радянському Союзі. С.В. Косіор, Г.І. Петровський, В.Я. Чубар, М.О. Скрипник та інші діячі УСРР у 1927-1929 рр. брали участь у відпрацюванні нового курсу ВКП(б), який передбачав згортання політики непу і комуністичний штурм на засадах ліквідації приватної власності на селі та встановлення державного контролю за виробництвом і розподілом будь-якої продукції. Сталін особисто підтримав прагнення очільників КП(б)У щодо будівництва в Україні в роки перших п'ятирічок нових заводів і фабрик, реалізації плану побудови Дніпрогесу, сучасних підприємств чорної та кольорової металургії, машинобудівництва, хімічної й оборонної промисловості. Особливу надію Сталін покладав на аграрний потенціал України, на можливість отримання для держави величезних обсягів хліба. Він мав надію провести колективізацію сільського господарства на українських теренах як пілотну для інших союзних республік. Керівники УСРР намагались переконати Сталіна, що саме так і буде. Тому після доповіді керівника КП(б)У С.В. Косіора на пленумі ЦК ВКП(б) у листопаді 1929 р. була затверджена постановка такого змісту: «Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи» [7, с.124].

Розпочинаючи новий комуністичний штурм, Сталін постійно цікавився настроями, рівнем лояльності до влади та потенціалом для опору серед української інтелігенції, селянства, мешканців прикордонних місцевостей, представників різних національних меншин. Він був небайдужий до проблематики Донбасу і стану робітництва. Сталін був добре обізнаний з українськими реаліями і не бажав, щоб комуністичний штурм перетворив Україну в нову Вандею. Саме під таким кутом зору і необхідно, на наш погляд, розглядати зустріч Сталіна з українськими літераторами 12 лютого 1929 р. у ЦК ВКП(б) у Москві. На зустріч були запрошені відомі літератори та публіцисти з України, серед яких впадають в очі прізвища М. Хвильового, В. Сосюри, Б. Антоненка-Давидовича, В. Підмогильного, В. Поліщука, Є. Плужника, С. Пилипенка, А. Хвилі, І. Кулика. Більшість з них не пережили репресій та цькування влади у 1930-х рр., але це було пізніше, а тоді, в люто-

му 1929 р., українські письменники намагались делікатно й обережно донести до Сталіна і Кагановича свою стурбованість з приводу подальшої долі національної культури, освіти, мистецтва [8].

Під час зустрічі з українськими літераторами Сталін переконався, що творча інтелігенція Радянської України у своїх претензіях та пропозиціях до більшовицької влади у Москві не переходить за межі дискусії навколо мовних питань, видавничої справи, оцінки письменників і драматургів та їх творчості за більшовицькими критеріями «свій», «чужий», «попутник». Для Сталіна, як для політика, що започаткував модернізаційні зміни в країні, було важливим зрозуміти рівень лояльності української інтелігенції до радянської влади та її очільників. Той факт, що М. Хвильовий відмовчався на зустрічі в ЦК ВКП(б), переконав Сталіна та Кагановича в тому, що він, разом із письменницьким загалом зробили висновки з їх персональної критики генеральним секретарем партії в 1926 р. [9].

Треба підкреслити, що Сталін цікавився творчістю та світоглядом найбільш відомих українських письменників, поетів і драматургів. Серед них він у 1930-х рр. виділяв О. Корнійчука, М. Рильського, П. Тичину, М. Бажана. Але найбільшу увагу та підтримку від нього отримав О. Довженко.

Сталін і Довженко в 1930-х рр. неодноразово зустрічались. Неодноразово Сталін захищав О. Довженка та його творчість, у зв'язку із переслідуванням і цькуванням драматурга керманічами ЦК КП(б)У й особливо М.О. Скрипником. Був період, коли здавалось, що Довженко надовго став фаворитом кремлівського диктатора. Відомий факт нічної прогулянки українського кінодраматурга і Сталіна вулицями Старого Арбату в Москві, під час якої Довженко відверто розповідав Сталіну про тяжке життя простих людей в Україні. Сталін у 1930-х рр. завжди гостинно зустрічав Довженка, був з ним доброзичливим, але ніколи не забував про свою мету: український кінодраматург повинен працювати за ідеологічними канонами ВКП(б) і заради комуністичної держави. Тому під час нагородження у ЦВК СПСР Довженка орденом Леніна Сталін сказав: «За ним борг – «Український Чапаєв» [13, с.402].

Українським Чапаєвим вважався в догмах радянської пропаганди Микола Щорс – червоний командир, герой громадянської війни. Довгі чотири роки Довженко знімав фільм про Щорса. Сталіну він сподобався і цей фільм демонстрували в СРСР декілька десятиріч. У березні 1939 р. Сталін подарував Довженку за «Щорса» автомобіль і чималу премію в 100 тис. рублів. Кінодраматург мав велику квартиру, заміську дачу і великі привілеї. Але незабаром відчув на собі не тільки сталінську милість, але й гнів «батька всіх народів». У листопаді 1943 р. партійним рішенням була заборонена кіноповість Довженка «Україна в огні». У Сталіна виник сумнів з приводу лояльності Довженка до радянської влади. За ним було поновлено контроль партійних інстанцій і органів держбезпеки [13, с.402].

Загравання з українською інтелігенцією в 1929-1930 рр. Сталін поєднав із підготовкою та проведенням гучного судового процесу в Харкові проти 45 обвинувачених науковців, педагогів, громадських діячів у сфабрикованій справі «Спілка визволення України». Сценарій цієї справи написали високопоставлені керівники держбезпеки Радянської України В.М. Горожанин і Б.В. Козельський, а затвердив його голова ДПУ УСРР В.А. Балицький. Згідно з цим сценарієм попередньо були визначені й персоналії обвинувачених, серед яких опинились академіки Всеукраїнської академії наук С.О. Єфремов та А.М. Ніковський – колишні керівники УНР [10]. Про перебіг подій, пов'язаних із арештом, слідством, судом у Харківському оперному театрі в 1930 р. керівництво ЦК КП(б)У й ОДПУ СРСР постійно доповідало безпосередньо Й.В. Сталіну. Він же погодив і зміст судового вироку обвинуваченим у цій справі [11].

Одночасно із судом у справі «Спілки визволення України» відбулась і низка сфальсифікованих судових процесів у Донбасі та промислових районах України проти господарських керівників і технічної інтелігенції, яких обвинувачували в зраді Батьківщини, шпигунстві, шкідництві. Усе це здійснювалось з метою деморалізації української інтелігенції за умов початку нового комуністичного штурму. Особлива увага приділялась колишнім діячам Центральної Ради та УНР, які в період реалізації політики українізації проголосили свою лояльність до радянської влади, але системно контролювались органами держбезпеки. Першочергова увага приділялась колишньому голові Центральної Ради М.С. Грушевському, який був усунутий з України і проживав останні роки свого життя в Москві (загадково помер у м. Кисловодську в 1934 р.). Чекісти намагались зробити його керівником міфичної підпільної організації «Український національний центр» у 1931 р. Цей задум залишився нереалізованим після того як М.С. Грушевський написав особистого листа Й.В. Сталіну, в якому підтвердив свою непричетність до будь-якої підпільної організації, лояльність до більшовицької влади та розповів про методи слідства в ДПУ УСРР. Сталін наказав ОДПУ залишити Грушевського в спокої. Але надалі Сталін продовжував гратись із долею Грушевського, як кіт із мишею. Тиск на колишнього голову Центральної Ради тільки посилювався, як і всебічний контроль за його життям та діяльністю [12].

Початок індустріалізації та колективізації сільського господарства був відзначений для Радянської України та українців затвердженням широкомасштабних планів суспільно-політичного та соціально-економічного реформування. Проблема полягала не тільки в нереальності, безпідставній директивності цих планів, а й у визначених Сталіним і верхівкою ВКП(б) джерелах фінансування та матеріального забезпечення модернізаційних процесів у СРСР і УСРР. Сталін і його оточення вирішили, що власність сільгоспвиробників та їх продукція, в результаті колективізації сільського господарства націоналізувались і повинні були перейти під контроль комуністичної держави. У результаті запланованих перетворень 78% населення Радянської України, тобто практично все селянство, втрачало не тільки економічну, господарську свободу, а й особисту незалежність від держави, тому що тепер комуністична держава на чолі з Й.В. Сталіним визначала соціальний статус, права та обов'язки, рівень доходів і витрат, майновий стан мільйонів людей. Передбачаючи масовий супротив українського селянства, Й.В. Сталін директивно мобілізував усі інституції та структури карально-репресивної системи для придушення опору селянства. Органи держбезпеки, міліція,

прокуратури, судів, Червоної армії відіграли непересічну роль у придушенні супротиву населення УСРР у 1929-1933 рр. політиці комуністичного штурму [13, с.313-316].

Модернізаційний план, затверджений Й.В. Сталіним і ЦК ВКП(б), передбачав будівництво в Україні 12 промислових гігантів (вартість кожного більше 100 млн. рублів), великої кількості підприємств меншого розміру, а також низки районних електростанцій (ДРЕС) – Штерівську, Зуївську, Криворізьку, Північнодонецьку, Київську, Харківську, Дніпродзержинську, включаючи Червонозаводську і Київську ТЕЦ. Передбачалось, що Донбас за п'ятирічку збільшить вугледобування з 27 до 53 млн. тон, виплавка чавуну в Україні зросте з 2400 тис. тон у 1928 р. до 6600 тис. тон у 1933 р. (фактично в 1933 р. було виплавлено 4302 тис. тон). Практично з нуля передбачалось створити в Україні хімічну промисловість, сучасне машинобудування та оборонні підприємства. Для забезпечення виконання грандіозних планів перших п'ятирічок у СРСР і в Радянській Україні планувалось стрімке, рік за роком, зростання капіталовкладень у розвиток промисловості [14, с.228,243,244].

Хоча плани перших п'ятирічок у повному обсязі виконані не були, але розгорнуте будівництво нових промислових підприємств і реконструкція старих заводів та фабрик, широкомасштабна закупівля обладнання і матеріалів за кордоном, в Європі та США, вимагали різке зростання бюджетних надходжень і систематичне поповнення валютних запасів держави. Тому Сталін і політбюро ЦК ВКП(б) одночасно із промисловою модернізацією почали широкомасштабні зміни на селі. Вони передбачали ліквідацію заможного селянства «як класу», створення колгоспно-радгоспної системи та знищення економічної самостійності селянства, а також проведення надзвичайно жорстоких хлібозаготівель. Отримане від хлібозаготівель зерно склало основу зростаючого експорту СРСР у 1930-х рр., що стало запорукою забезпечення валютою промислового та інфраструктурного росту. Навіть у роки голодомору 1932-1933 рр. в Україні, Казахстані, на півдні Росії експорт сільгосппродукції тільки зростає. Сталін особисто контролював цей процес і жорстоко карав тих, хто не виконував поставлені завдання [15].

У 1930-х рр. найважливіші політичні та соціально-економічні рішення розглядало й затверджувало політбюро ЦК ВКП(б) на чолі з Й.В. Сталіним, а в Україні політбюро ЦК КП(б)У на чолі з С.В. Косіором. Тому всі плани, пов'язані з реалізацією політики «розкуркулення» заможних селян, хлібозаготівель і колективізації теж затверджували ці вищі партійні інстанції. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. було визначено, що до концтаборів у СРСР буде відправлено 60 тис. «куркулів», а на заслання на Північ Росії і за Урал – 150 тис. «куркулів». Для України ці показники становили відповідно 15 тис. «куркулів» у концтаборі і 30-35 тис. «куркулів» на заслання. Репресованих «куркулів», що належали до третьої категорії, визначала місцева влада. Їх дозволялось залишати в межах округу та району проживання. Нікого не турбувала доля родин репресованих «куркулів», які позбавлялись будь-якого майна та засобів виробництва [16, с.126-130].

Але номенклатурна еліта УСРР і керівництво ДПУ республіки значно перевищили встановлені «ліміти» репресованих селян, намагаючись підтвердити свою відданість Сталіну та його директивам. Хвиля розкуркулення тривала з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона охопила в Україні в цей період 309 районів. Станом на 10 березня 1930 р. в УСРР було розкуркулено 61887 господарств, тобто 2,5% від їх загальної кількості. Після північної кампанії, на початку червня 1930 р. «розкуркулення» відбувалось уже в 450 районах республіки (усього в УСРР тоді було 583 райони). Загальна кількість репресованих господарств і їх очільників досягла 90 тисяч. Українських селян почали масово висилати на північ та схід СРСР, де швидко розвивалась завдяки примусовій праці репресованих експортна галузь – лісова промисловість [17, с.384-385].

Переслідування комуністичною державою заможних селян в Україні продовжувалось декілька років. На XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. другий секретар ЦК П.П. Постишев назвав загальну цифру розкуркулених господарств – близько 200 тисяч, але С.В. Кульчицький вважає, що за період 1928-1931 р. кількість розкуркулених була не менше, ніж 352 тисячі господарств. У період з початку 1930 р. до кінця 1931 р. ця кількість становила 282,0 тисячі господарств [18, с.152].

Керівництво КП(б)У, місцеві компартійно-радянські керівники разом із ДПУ УСРР, комсомолом, комнезамами організували в 1929 – на початку 1930 рр. шалені темпи колективізації. Аналогічна ситуація була в інших радянських республіках, у більшості регіонів РСФРР. Разом із заходами з розкуркулення заможних селян форсована колективізація призвела до численних конфліктів на селі. Колективізатори чинили беззаконня, відверто грабували селян. У лютому 1930 р. СРСР опинився на порозі стихійного вибуху опору на селі, що міг закінчитись новою громадянською війною. Україна в цьому сенсі була небезпечною для комуністичної влади.

Одними з перших на сполох забили керівники УСРР. Вони гостро відчували, що запропонований Сталіним і політбюро ЦК ВКП(б) курс на комунізацію селянства ніколи не буде зрозумілий та підтриманий українцями. До 10 лютого 1930 р. було комунізовано 42,6% селянських господарств в Україні. Але одночасно з цим керівник ДПУ УСРР В.А. Балицький змушений був особисто проінформувати Сталіна про масові виступи селян проти влади в Україні, особливо в прикордонній із Польщею смузі. Напруга зростала щодня, як і кількість протестуючих. Він також сповістив про те, що військові гарнізони приведені в стан готовності до ліквідації «спалахів бандитизму» [19, с.267].

Є підстави вважати, що інформація з України про хід колективізації та швидке формування небезпечної для влади ситуації суттєво вплинула на Й.В. Сталіна та політбюро ЦК ВКП(б) у лютому 1930 р. Особливе значення Сталін надавав, окрім повідомлень керівництва УСРР і КП(б)У, повідомленням ДПУ республіки, які на початку 1930 р. віддзеркалювали масове незадоволення українського селянства політикою колективізації [20, с.75,104,106,109,116-117,141-144,144-145,183-184,189-197,219-221]. Як відомо, 28 лютого 1930 р.

політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням Сталіна затвердило рішення: по-перше, доручити комісії на чолі з О. Риковим остаточно вирішити питання про статут колгоспів упродовж однієї (!) доби, з тим, щоб 2 березня відповідний документ був надрукований у центральних московських і республіканських газетах; по-друге, Сталіну доручалось того ж дня виступити зі статтю про негативні явища під час проведення колективізації в газеті, а в першу чергу в партійній «Правді» [16, с.270]. За день до цього рішення Сталін був ознайомлений із панічною телеграмою з України від секретаря ЦК КП(б)У П.П. Любченка та голови ВУЦВК Г.І. Петровського про селянський рух у прикордонній смузі. Аналогічні листи надійшли до ЦК ВКП(б) з Алма-Ати, Воронежу, Рязані. Окрім того, 25 лютого 1930 р. Сталін особисто прочитав листа голови ДПУ УСРР до наркому РСІ СРСР С.К. Орджонікідзе про селянські повстання в республіці і на першій сторінці власноручно написав «Цікавий лист» [21, с.86].

Сталінська стаття в газеті «Правда» від 1 березня 1930 р. під назвою «Запаморочення від успіхів» та відмова політичної еліти СРСР від примусового та форсованого насадження комун на селі врятували країну від селянської війни проти влади. Але місцеві компартійно-радянські керівники були збентежені: Сталін і ЦК ВКП(б) переключили на них провини за весь негатив на селі, у зв'язку із їх сумлінним виконанням директив. В Україні почало швидко формуватись незадоволення керівників окружкомів і райкомів діями ЦК КП(б)У й особисто С.В. Косіором. Номенклатурна еліта України не бажала виконувати роль «цапа відбувайла», але об'єктивно саме така роль їй була підготовлена політикою Сталіна та ЦК ВКП(б), хоча керівництво партії в листі до місцевих керівників від 2 квітня 1930 р. намагалось переконати їх у зворотньому [22, с.390]. Незабаром керівництво райкомів КП(б)У та райвиконкомів відчуло на собі всю міць і методи карально-репресивної системи. Призначений у липні 1931 р. головою ДПУ УСРР свояк Й.В. Сталіна С.Ф. Реденс отримав від московського керівництва завдання розробити та реалізувати разом із керівником КП(б)У С.В. Косіором план ліквідації «основних кулацьких і петлюрівських контрреволюційних гнізд». Радянською Україною прокотилась хвиля гучних «справ» і «процесів» проти місцевих керівників, найбільш відомою серед яких була «Оріхівська справа». У листопаді 1932 р. ДПУ УСРР здійснило одночасно арешт майже двох тисяч керівників колгоспів [4, с.386].

У 1931 р. колективізація була продовжена. Але тепер Сталін відмовився від налаштованості на комунізацію селянства, тобто на цілковиту ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Замість сільськогосподарської комуні в СРСР і в УСРР утвердилася артіль, статус якої був затверджений законодавчо та директивно. У власності селян залишилась садиба, город, худоба, інвентар. Не дивлячись на те, що публічно й офіційно було проголошено про добровільність вступу селян до колгоспів (артілей), але селянство реально зазнало шаленого адміністративно-карального тиску з боку комуністичної держави, особливо з жовтня 1930 р. Друга хвиля колективізації 1930 – 1931 рр. здійснювалась на артільній основі. У травні 1930 р. питома вага артілей в колгоспах України склала 52,7% (відповідно комун – 4,2%, товариств спільної обробки землі – 43,1%). У серпні 1931 р. питома вага артілей зросла до 89,3%, а в середині 1932 р. – 96,3%. Але гострота ситуації в українському селі, пов'язана з перебігом колективізації, не зникла після утворення колгоспів, а навпаки набула трагічного та драматичного змісту в зв'язку із хлібозаготівельною кампанією [23, с.142].

Сталін особисто брав участь у затвердженні надмірних планів хлібозаготівель для України: з урожаю 1930 р. план був спочатку в розмірі 440 млн. пудів. У середині вересня 1930 р. він був збільшений ЦК ВКП(б) для України до 490 млн. пудів, але через місяць С.В. Косіор і В.Я. Чубар домоглися зменшеної цифри – 472 млн. пудів. Але в зв'язку з тим, що і цей хлібозаготівельний план виявився для українських селян надмірним, станом на кінець січня 1931 р. виникла заборгованість перед державою в 34 млн. пудів. Сталін власноручно директивою скоротив заборгованість до 25 млн. пудів і зобов'язав керівництво УСРР у лютому остаточно її ліквідувати. Коли це не відбулось, вождь особисто наказав знову збільшити план для України до 490 млн. пудів [14, с.270].

Хлібозаготівлі з урожаю 1930 р. тривали до червня 1931 р. З України було викачано рекордний обсяг зерна – 477 млн. пудів. Більшість з цієї продукції пішло на експорт і забезпечило значні обсяги валютних надходжень. Але українське село було знесилене та виснажене [14, с.270].

Сталін не звертав уваги на зростання кризових явищ в аграрному секторі України. Тому з урожаю 1931 р. для УСРР було затверджено ЦК ВКП(б) ще більший план, ніж у 1930 р. – 510 млн. пудів. Заготівлі 1930-1931 рр. майже без перерви перейшли у хлібозаготівлі 1931-1932 рр. Тривали вони надто довго і продемонстрували безжальність комуністичної влади до українського селянства. Було заготовлено 440 млн. пудів хліба, а заготівлі тривали до пізньої весни 1932 р., доки в багатьох районах УСРР селяни не залишились без будь-яких запасів зерна. Голодомор став реальністю для України [24, с.39-40,48-50,61-62,65-66,68-69,70,76-78,85-87]. Цей факт змушений був визнати голова ВУЦВК і член політбюро ЦК КП(б)У Г.І. Петровський у своєму листі до С.В. Косіора та членів політбюро ЦК КП(б)У в лютому 1932 р. [24, с.70]. Але Сталіна продовольча ситуація в Україні мало турбувала. Він більше опікувався тим, щоб колгоспи мали насіння для сівби. Це завдання було на його думку найголовнішим. Тому 16 лютого 1932 р. Сталін особисто підписав телеграму від імені ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У про збір і зберігання насінневих фондів [24, с.65]. Через місяць, тобто 16 березня 1932 р., була затверджена постанова політбюро ЦК ВКП(б) на телеграму секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора про хлібозаготівлі в Україні. У цій постанові окремим пунктом підкреслювалась необхідність здійснення ЦК КП(б)У всіх можливих заходів для проведення сівби в Україні, недопущення її зриву [24, с.88].

Повідомлення про зростання кризи в українському селі навесні 1932 р. та загроза широкомасштабного голоду серед селянства істотно дратували Сталіна. Про це багато свідчень, але ми зупиняємось на власноручно написаному листі Й.В. Сталіна від 26 квітня 1932 р. до С.В. Косіора, у зв'язку з доповідною запис-

кою керівництва «Союзспирту» про збройні напади голодного населення на комори підприємств тресту. Сталін тоді розлючено писав керівнику КП(б)У: «Тов. Косіор. Обов'язково прочитай додані матеріали. Схоже те, що в деяких пунктах УСРР радянська влада припинила існування. Невже це так? Невже такі кепські справи із селами на Україні? Де органи ГПУ, що вони чинять? Може перевірили б цю справу і повідомили в ЦК ВКП(б) про вжиті заходи. Привіт. Й. Сталін» [15, с.392].

Наприкінці березня 1932 р. Й.В. Сталін, голова Раднаркому СРСР В.М. Молотов і секретар ЦК ВКП(б) Л.М. Каганович переконались у тому, що в Україні в ряді регіонів РСФРР (Середня Волга) сформувалась проблема збору запланованих обсягів насінневих фондів. Сталінський механізм фінансового та матеріального забезпечення модернізаційних процесів у межах першого п'ятирічного плану опинився під загрозою. Здача селянами під час жорстокої хлібозаготівлі 1931-1932 рр. у рахунок затверджених планів і значної частини насінневих фондів створила проблему сівби навесні 1932 р., а це означало, що під загрозою опинився конче необхідний і владі, і суспільству врожай 1932 р. Проблема сформувалась у найбільш небезпечному, на думку Сталіна, Молотова та Кагановича регіоні СРСР – в Україні. З цього моменту ситуація в Україні опинилась під особливим контролем Сталіна та верхівки ВКП(б). В.М. Молотов, обіймаючи посаду голови Раднаркому СРСР і члена політбюро ЦК ВКП(б), з початку 1932 р. повністю зосередився на керівництві хлібозаготівлями і колгоспним будівництвом в Україні. Молотов вибивав з українського села весь наявний хліб, не рахуючись із економічними показниками новостворених колгоспів. Це призвело до подальшої дезорганізації аграрного виробництва, створення проблеми сівби 1932 р. та практично прискорило голодомор в Україні 1932-1933 рр. До кінця своїх днів В.М. Молотов був переконаний у законності та необхідності організаційно-репресивної діяльності в Україні в період хлібозаготівель 1932 р. за дорученням Й.В. Сталіна та політбюро ЦК ВКП(б). Він розповідав про це письменнику Ф.І. Чуєву, як про переможну акцію комуністичної держави та своє особисте досягнення [25].

З метою порятунку сівби в Україні зернових культур Сталін і політбюро ЦК ВКП(б) затверджують 27 березня, 4 і 5 квітня, 19 квітня, 23 квітня, 16 травня 1932 р. низку постанов про додаткове виділення УСРР обсягів насінневих фондів і продовольчого зерна. Сталінська жорсткість полягала в тому, що додатково виділене за цими постановами зерно Україна повинна була повернути з урожаю 1932 р. до загальносоюзного фонду [24, с.100,113,120,127,156]. Але одночасно із цим, 6 травня 1932 р., Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) затверджують план хлібозаготівель 1932 р. Враховуючи посушливі умови року, руйнацію вікового укладу життя селян, дезорганізацію сільгоспвиробництва, репресії відносно значної кількості «куркулів» цей план для України в 356 млн. пудів для колгоспів й одноосібних господарств та в 29,0 млн. пудів для радгоспів, а разом 385 млн. пудів виявився трагічним за своїми наслідками. Сталін, маючи, як свідчать опубліковані документи, об'єктивну інформацію з різних джерел про поширення голодування серед селян в Україні, залишився невблаганним щодо показників плану хлібозаготівель 1932 р. [24, с.150]. Жорстокість з боку комуністичної держави під час реалізації затвердженого плану призвела до жахливих людських втрат в Україні, Півдні Росії, Казахстані. Сучасні дослідники після проведення міжнародного багаторічного обговорення проблеми підрахунку людських втрат під час голодомору 1932-1933 рр. у СРСР називають приблизну цифру в 5,8-6,0 млн. осіб, а в Україні 3,3 млн. осіб [26, с.396-415].

Хлібозаготівлі з наростаючою жорстокістю продовжувались у 1932-1933 рр. У листопаді 1932 р. керівник ЦК КП(б)У С.В. Косіор офіційно звернувся до ЦК ВКП(б) з пропозицією припинення хлібозаготівель, у зв'язку з «положенням з продресурсами на Україні». Так, вірний сталінець С.В. Косіор і розгублені члени політбюро ЦК КП(б)У, уникаючи слово «голод», намагались донести до Й.В. Сталіна та його оточення весь драматизм ситуації з відсутністю продовольства в Україні [24, с.206-207]. До цього з аналогічними пропозиціями звертались до московських партійних й урядових інстанцій голова ВУЦВК Г.І. Петровський, голова Раднаркому УСРР В.Я. Чубар, секретар ЦК КП(б)У В.О. Строганов. Але Сталін був невблаганним. Більше того, секретною постановою Раднаркому СРСР від 21 липня 1932 р. №1136 Україні змінили раніше затверджену цифру річного плану хлібозаготівель у бік радикального збільшення. Тепер вона становила 5881,3 тисяч тон зерна, що набагато більше попередньої цифри в 4751,2 тисяч тон, затвердженої 18 липня 1932 р. [24, с.136].

У період модернізаційних змін першої та другої п'ятирічок Сталін відносно України неодноразово застосовував цей прийом: якщо затверджені плани московських можновладців не виконувались, то вони переглядались у бік збільшення, а керівники та посадові особи, які не забезпечували їх виконання зазнавали карально-репресивного тиску з боку комуністичної держави. Комуністів, що обіймали керівні посади в обласних та районних структурах влади, голів колгоспів і сільрад масово заарештовували, виключали з партії, віддавали під суд. Знову діяли надзвичайні суди і «трійки», які засуджували також і комуністів, разом із «розкуркуленими» заможними селянами відправляли їх до концтаборів та на заслання на Північ Росії і за Урал. Там вони своєю рабською працею швидко збільшували обсяги виробництва ще одного експортного продукту – лісоматеріалів [24, с.228-233]. З метою залякування та деморалізації опору районної, колгоспної та сільрадівської ланок управління продовженню інтенсивних хлібозаготівель в умовах ситуації голодомору на селі, політбюро ЦК КП(б)У 3 січня 1933 р. затвердило рішення про обов'язкову публікацію в пресі прізвищ виключених із партії та засуджених судами колишніх комуністів-керівників. Розпочати цю екзекуцію було вирішено з Харківської області, одночасно виславши на Північ Росії 400 родин покараних за «гріхи» перед радянською владою селян і 40 виключених із лав КП(б)У партійців-керівників [24, с.232-233].

Особливо в 1932-1933 рр. Сталіна та верхівку ЦК ВКП(б) дратувала несанкціонована масова, багатотисячна міграція українських селян у російські області та до Білорусії в пошуках продовольства. Сталін вбачав у цьому політичну та соціальну небезпеку для влади і її модернізаційного курсу, оскільки зголоднілі, позбавлені продовольства українські селяни формували в регіонах своєї міграції антиколгоспні й антиуря-

дові настрої. Критикуючи керівника КП(б)У С.В. Косіора за «відрив» від проблем села та селянства, Сталін у своєму листі від 18 червня 1932 р. до Молотова і Кагановича писав: «Результати цих помилок впливають тепер на стан сівби, особливо на Україні, оскільки декілька десятків тисяч українських колгоспників усе ще пересуваються по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами та скигленням» [27, с.179].

Для вирішення проблеми припинення масової міграції з України населення до РСФРР і Білорусії терміново керівництвом СРСР на чолі з Й.В. Сталіним була введена система внутрішніх паспортів міського населення, починаючи з 16-річного віку, з обов'язковою пропискою у спеціальних відділах міліції за місцем проживання. Союзна постанова про введення єдиної паспортної системи була затверджена ЦВК і Раднаркомом СРСР 27 грудня 1932 р. [28]. 31 грудня того ж року відповідну постанову затвердили ВУЦВК і Раднарком УСРР [29].

Виконання цих постанов жорстко контролювалось як компартійно-радянськими структурами всіх рівнів, так і ОДПУ СРСР та союзних республік, міліцією. Постанови передбачали введення паспортів першочергово для мешканців міст: Москва, Ленінград, Харків, Київ, Мінськ, Ростов-на-Дону, Владивосток та Одеса. Звертає на себе увагу та обставина, що в переліку міст, де першочергово вводилась прописка, представлені три українських міста. Союзний й республіканський закони про паспортизацію населення мали відверто антиселянський зміст. Право селян на пересування країною, вибору місця проживання та роботи практично було зведено до мінімуму. Тепер, щоб залишити своє помешкання, селянин повинен був отримати дозвіл у керівництва колгоспу та сільради. Селяни паспортів до кінця 1950-х рр. не мали. Одночасно з цим керівництво СРСР у 1933 р. проводило карально-репресивну політику проти тих селян, яких голодомор гнав з рідних місць за будь-яким продовольством у далекі краї. Згідно з останніми дослідженнями навесні 1933 р. працівниками ОДПУ, міліції та залученими армійськими підрозділами в різних регіонах СРСР були затримані 220 тисяч селян, яких повернули до місць їх проживання. Більшість із них були з України [30, с.112].

У автора є переконаність у тому, що Й.В. Сталін і політбюро ЦК ВКП(б), а особливо В.М. Молотов і Л.М. Каганович, разом із С.В. Косіором і верхівкою КП(б)У в 1929-1933 рр. своєю політикою та діяльністю в Україні і стосовно України сформували ситуацію страшного голодомору, який позбавив життя не менше 3,3 млн. людей. В українських селян засобами державного насилля та репресій у 1932-1933 рр. практично відібрали необхідне для життєвих потреб продовольство. За наслідками цієї політики це був справжній геноцид відносно народів України, Півдня Росії, Казахстану з боку більшовицької влади на чолі з Й.В. Сталіним. Сталін несе перед народами колишнього СРСР політичну, правову, моральну відповідальність за 6,0 млн. загиблих під час штучно сформованого голодомору. Сталінська модернізація 1930-х рр. має свою трагічну ціну.

Хід хлібозаготівельної кампанії в Україні в 1932 році викликав у Сталіна та сталінців неабияке незадоволення. У їх середовищі зміцнювалась думка про наявність в Україні саботажників московських директив із партійними квитками КП(б)У в кишені. Персональне листування між Сталіним і Кагановичем у 1932 році свідчить про їх зростаючу критику діяльності С.В. Косіора, Г.І. Петровського, В.Я. Чубаря, всього складу політбюро ЦК КП(б)У та місцевих партійно-радянських керівників в Україні. Особливе роздратування викликали листи від керівництва УСРР і ЦК КП(б)У на адресу Сталіна та політбюро ЦК ВКП(б) із проханнями про продовольчу допомогу Україні. Не цього чекали від С.В. Косіора та ЦК КП(б)У в Москві: планувалось, що саме хліб і продовольство з України буде вагомою складовою експорту в роки перших п'ятирічок [27, с.164].

16 червня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло звернення голови Раднаркому В.Я. Чубаря про продовольчу допомогу Україні, що голодувала. Він ставив питання про 1,5 млн. пудів хліба, безпосередньо перебуваючи в Москві за дорученням політбюро ЦК КП(б)У [27, с.168]. Але політбюро ЦК ВКП(б) надало Україні лише 2000 тон вівса і 100 тисяч пудів кукурудзи для продовольства, а також 70 тисяч пудів хліба для цукробурякових радгоспів та 230 тисяч пудів хліба для цукробурякових колгоспів. Подальші звернення політбюро ЦК КП(б)У до Москви успіху не мали [27, с.169-170]. Більше того, 21 червня 1932 р. на адресу ЦК КП(б)У Сталін і Молотов відправили телеграму із вимогою стовідсоткового виконання плану хлібозаготівель у липні – вересні [27, с.170]. 23 червня 1932 р. у відповідь на нову телеграму С.В. Косіора про допомогу Україні політбюро ЦК ВКП(б) затвердило постанову: «Обмежитись уже прийнятими рішеннями ЦК і додатково хліб Україні не виділяти» [27, с.170].

Сталін у листі від 15 червня 1932 р. до Кагановича висловив своє ставлення до позиції керівництва ЦК КП(б)У з питання хлібозаготівель конкретно і вичерпно. Він писав: «Листи Чубаря і Петровського не сподобалися. Перший розводить “самокритику” – щоб отримати з Москви нові мільйони пудів хліба, другий удає священика, який приніс себе в жертву “директиві ЦК ВКП” – щоб домогтися скорочення плану хлібозаготівель. Ні те, ні інше не прийнято. Чубар помиляється, якщо вважає, що самокритика потрібна не для мобілізації сил і засобів України, а для отримання “допомоги” ззовні. На мою думку, Україні дано більше ніж слід. Дати ще хліб немає звідки та й навіщо. Найгірше в цій справі – мовчання Косіора. Чим пояснити це мовчання. Чи знає він про листи Чубаря – Петровського?» [27, с.169].

Безумовно, С.В. Косіор, як керівник КП(б)У добре знав про листи голови ВУЦВК і голови Раднаркому УСРР до Москви. Петровський і Чубар діяли згідно з домовленостями членів політбюро ЦК КП(б)У, які розуміли, що Україна не була здатна виконати затверджені плани хлібозаготівель 1932 р., і що політика Кремля щодо республіки приведе до страшного голодомору, особливо серед селян. Окрім того, Косіор намагався уникнути соціального вибуху проти влади, яка генерувала наджорстку політику проти власного народу [31].

С.В. Косіор розумів свою особисту відповідальність перед Сталіним і політбюро ЦК ВКП(б) за той стан, у якому знаходилась Україна в 1932 році. Він був невідповідний власному народу, але добре розумів механі-

зми влади, які застосовували Сталін і сталінці. Він сам був одним із сталінців, входив до складу політбюро ЦК ВКП(б), розумів, що втрачав на очах довіру, як керівник КП(б)У. Лист Сталіна Кагановичу і Молотову від 18 червня 1932 р. є підтвердженням цієї ситуації. Сталін відверто звинуватив керівництво УСРР у політичних і організаційних помилках під час організації хлібозаготівель. Особисто Косіор був звинувачений в ігнорванні необхідності розвитку сільського господарства та «відрив» від села. Сталін вважав, що керівництво однобоко зосередилось на зведенні в Україні промислових об'єктів [27, с.179].

2 липня 1932 р. Сталін письмово проінформував Молотова та Кагановича про те, що в нього склалось враження про необхідність зняття з посад керівника КП(б)У С.В. Косіора та голову Раднаркому УСРР В.Я. Чубаря. Він доручив Молотову та Кагановичу взяти участь у III Всеукраїнській конференції КП(б)У і навести лад у керівництві УСРР [27, с.210].

Перебування В.М. Молотова та Л.М. Кагановича влітку 1932 р. мало катастрофічні наслідки: Україна фактично залишилась без хліба і продовольства. 6 липня 1932 р. Молотов і Каганович на засіданні політбюро ЦК КП(б)У примусили Косіора та членів політбюро погодитись із планом хлібозаготівель для України – 356 млн. пудів, а також затвердити постанову про «безумовне його виконання» [27, с.213]. Потім, на III Всеукраїнській партійній конференції вони звинуватили ЦК КП(б)У та місцевих партійних функціонерів у антипартійних настроях, зриві хлібозаготівель, саботажі рішень ЦК ВКП(б) і невмінні працювати в аграрному секторі. Молотов і Каганович відверто погрожували партійному активу республіки та керівництву ЦК КП(б)У жорстокими покараннями і переслідуваннями. С.В. Косіор змушений був публічно каятись і підтримати В.М. Молотова та Л.М. Кагановича. Конференція підтвердила вірність сталінській лінії [32].

Влітку 1932 р. Й.В. Сталін активно вивчав можливість усунення С.В. Косіора від керівництва КП(б)У і УСРР. Його стримувала та обставина, що він вважав, що лише Л.М. Каганович здатний був очолити в тих умовах, які склались в Україні, ЦК КП(б)У. Але Каганович був потрібен Сталіну [27, с.225]. Окрім цього, певну роль у підтримці С.В. Косіора відіграв нарком промисловості С.К. Орджонікідзе, який високо оцінював зусилля керівництва ЦК КП(б)У в справі побудови Дніпрогесу та нових промислових гігантів в Україні [33]. Але довіра до Косіора, як до керівника КП(б)У, з боку Сталіна та Молотова, була розхитана. Втратили довіру і голова Раднаркому УСРР В.Я. Чубар і керівник ДПУ республіки, родич Сталіна, С.Ф. Реденс [27, с.273-275].

Лист Сталіна до Кагановича від 11 серпня 1932 р. свідчить про велику стурбованість Кремля щодо можливої втрати контролю над Україною. Сталін з цього приводу написав: «Якщо не візьмемося одразу ж за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не спить і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж думає Реденс або Косіор» [27, с.274]. У цьому ж листі Сталін висловив не тільки свою недовіру з приводу нездатності керувати УСРР Косіором, Чубарем і Реденсом, але й практично всьому складу КП(б)У, серед якого, на його думку, було чимало прихованих петлюрівців та прямих агентів Пілсудського. Сталін запропонував політбюро ЦК ВКП(б) і особисто Л.М. Кагановичу терміново вжити заходів для кадрових змін на посадах керівника КП(б)У, голови Раднаркому УСРР та керівництва ДПУ республіки [27, с.274-275].

Перебування голови Раднаркому СРСР і члена політбюро ЦК партії В.М. Молотова та секретаря ЦК партії і члена політбюро Л.М. Кагановича влітку 1932 р. в Україні не призвело до виконання радянської Україною сталінського плану хлібозаготівель. Упродовж 1932 р. цей план тричі змінювався на користь його зменшення, але так і не був виконаний. Голодомор набув такого розмаху, що у спілкуванні між собою члени політбюро ЦК КП(б)У були схильні взагалі припинити хлібозаготівельну кампанію в УСРР. Цікавим з цього є лист Г.І. Петровського до С.В. Косіора від травня 1932 р.: «Через те, що продовольче становище починає важко складатися для районів Дніпропетровської, Одеської, Харківської, Київської і Вінницької областей і не тільки села, а й деяких робітничих міст, я вважаю за необхідне: 1. Написати доповідну записку до ЦК ВКП(б)... 2. Прохати ЦК ВКП(б) видати постанову про припинення хлібозаготівель на Україні...» [34, с.60]. Лише в листопаді 1932 р. С.В. Косіор офіційно звернувся до ЦК ВКП(б) із пропозицією припинити хлібозаготівлі в Україні [15, с.206-207].

Восени 1932 р. Сталін і політбюро ЦК ВКП(б) розпочали кадрову трансформацію верхівки КП(б)У та ДПУ УСРР. Спочатку 12 жовтня Сталін призначив другим секретарем ЦК М.М. Хатаєвича, який до цього працював першим секретарем Середньоволзького обкому. М.М. Хатаєвич одразу почав продукувати директиви з метою прискорення хлібозаготівлі. Але деморалізовані секретарі райкомів КП(б)У та голови райвиконкомів мляво реагували на вказівки республіканського партійно-радянського центру: дезорганізація сільгоспвиробництва та голодомор серед селян досягли масштабів катастрофи. Зникла можливість і списувати всі власні промахи та негаразди на неіснуючого тепер «куркуля» [35, с.41]. Одночасно підсилювалось керівництво ДПУ УСРР: у листопаді 1932 на допомогу С.Ф. Реденсу в Україну був відряджений заступник голови ОДПУ СРСР В.А. Балицький. Реденс формально залишався ще головою ДПУ УСРР, але після того як 1 грудня 1932 р. Балицький був обраний членом політбюро ЦК КП(б)У стало зрозумілим, що Реденс на своїй посаді в Україні довго не протримається. Дійсно, у лютому 1933 р., В.А. Балицький був призначений головою ДПУ УСРР [36, с.187-188].

Восени 1932 р. йшов пошук різних варіантів кадрових переміщень у номенклатурній еліті республіки. Хоча Каганович у листі Сталіну від 16 серпня 1932 р. і погодився на своє призначення на посаду керівника КП(б)У, але тепер сам Сталін зволював із остаточним рішенням [27, с.284]. З одного боку Каганович був потрібен Сталіну в Москві, тому що ситуація в СРСР взагалі була напруженою: план першої п'ятирічки не виконувався, голодомор охопив не тільки Україну, але й південь Росії, Казахстан. А з іншого боку він пам'ятав, що Каганович мав у 1925-1928 рр. чисельні конфлікти з верхівкою КП(б)У. Тому, урешті-решт, під тиском С.К. Орджонікідзе і В.В. Куйбишева було вирішено залишити С.В. Косіора керівником КП(б)У, але «підсили-

ти» його секретарем ЦК ВКП(б) і кандидатом у члени політбюро ЦК П.П. Постишевим, який формально посів посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, але мав такі ж повноваження в українських справах, як і С.В. Косіор. М.М. Хатаєвич був відряджений керувати обкомом стратегічно важливої в масштабі СРСР Дніпропетровської області, хоча і залишився формально секретарем ЦК КП(б)У. Першим секретарем Одеського губкому КП(б)У був призначений Є.І. Вегер. Одночасно від своїх посад звільнялись колишні перші секретарі обкомів партії М.М. Майоров, В.А. Строганов, Р.Я. Терехов. Оформлені були переміщення у верховці КП(б)У постановою ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. [37].

Окрім П.П. Постишева для зміцнення сталінської лінії в апараті ЦК КП(б)У із Москви в Україну було повернуто М.М. Попова. На пленумі ЦК КП(б)У в лютому 1933 р. він був обраний секретарем ЦК КП(б)У й опікувався питаннями ідеології. М.М. Попова на цьому ж пленумі було кооптовано до складу ЦК КП(б)У й обрано кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У. У червні 1934 р. М.М. Попов посів місце члена політбюро ЦК КП(б)У [38, с.379].

П.П. Постишев, М.М. Попов, В.А. Балицький та їхній супровід із декілька сотень партійних працівників і чекістів з'явилися у столиці УСРР Харкові в надзвичайно складний час. З одного боку, партійні керівники України всіх рівнів не виконували завдань Кремля з організації хлібозаготівель і виконання плану хлібоздачі, а з іншого боку, голодомор став трагічною реальністю для республіки. За все це треба було комусь відповідати. Розгромне рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. констатувало, що «парторганізації України не впорались із покладеним на них партією завданням». На лютому 1933 р. пленумі ЦК КП(б)У, уже за участю П.П. Постишева, М.М. Попова та В.А. Балицького, перший секретар ЦК С.В. Косіор каявся, що в республіці партійці «не додивились за зміною форм і тактики боротьби класового ворога», «недооцінили роль і відповідальність комуністів у справі колгоспного будівництва, у справі хлібозаготівель», «не зрозуміли нової обставини» і тощо. Тому за участю Постишева та Попова відразу ж почався пошук персонально і політично відповідальних за ситуацію в УСРР. Не без підказки із Москви було визначено, що винними є «націоналісти» у лавах КП(б)У, які перекручували генеральну лінію ЦК ВКП(б), з метою відриву України від СРСР [39, с.10-11,688-689].

Спочатку у П.П. Постишева, М.М. Попова та В.А. Балицького було велике бажання звинуватити в «націоналізмі» колишніх боротьбистів: секретаря ЦК КП(б)У П.П. Любченка та завідувача відділу культури та пропаганди ЦК А.А. Хвилю, тим більше, що до 1933 р. саме вони відповідали за ідеологічну роботу в республіці. 10 лютого 1933 р. за пропозицією Косіора та Постишева Хвиля був усунутий зі своєї посади в ЦК КП(б)У. Розуміючи, що він наступний у черзі на звільнення, після лютого 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У П.П. Любченко їде до Москви, де він має співбесіди зі Сталіним і Кагановичем. Колишній боротьбист зміг переконати Сталіна в своїй лояльності до нього та до політбюро ЦК ВКП(б), відстояти свою правоту, ще раз сподобатись Сталіну як особистість. Більше того, Сталін настільки повірив Любченку, що незабаром у 1934 р. зробив його головою Раднаркому УСРР. Сталін вважав, що уряд республіки повинен очолювати українець. А винуватцем усіх проблем радянської України, включаючи голодомор, було вирішено зробити «націоналіста», одного із найавторитетніших більшовиків республіки, наркома освіти УСРР Миколу Олексійовича Скрипника. І тільки тому, що він мав свою особисту точку зору з багатьох питань, був відвертим прихильником продовження політики українізації. Сталіну не подобалась самостійність і демонстративна незалежність старого більшовика. Дратувало Сталіна і небажання Скрипника залишити Україну та переїхати до Москви. Це лише зміцнювало підозру Сталіна у «сепаратистських» намірах Скрипника. Після того як Скрипник відмовився посісти запропоновану посаду Генерального прокурора СРСР, його особисті стосунки зі Сталіним остаточно зіпсувались [40].

П.П. Постишев і М.М. Попов відіграли непересічну роль у розгромі М.О. Скрипника, доведення його до самогубства, розгоні його оточення та дискредитації всіх справ наркома освіти УСРР на теренах національно-культурного будівництва. Попов особисто готував документи для обвинувачень на адресу Скрипника, сприяв їх поширенню та обговоренню. М.М. Попов був головним доповідачем на пленумі ЦК КП(б)У в листопаді 1933 р. під час якого М.О. Скрипник застрелився [41, с.220-221].

Ідея обвинувачення М.О. Скрипника і «націоналістів» у лавах КП(б)У в усіх проблемах, що виникли в Україні в 1932-1933 рр., і, в першу чергу, в трагедії голодомору належала особисто Й.В. Сталіну. Без його відома П.П. Постишев і М.М. Попов ніколи б не наважились розпочати кампанію усунення з усіх посад і цькування М.О. Скрипника. Сталін підтвердив своє авторство щодо нової хвилі цькування та переслідування «націоналістів» в Україні в звітній доповіді XVII з'їзду ВКП(б) у 1934 р. Він тоді не без пафосу продекларував: «Сперечаються про те, який ухил становить головну небезпеку, ухил до великоруського націоналізму чи ухил до місцевого націоналізму? ... Головну небезпеку становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки.

На Україні ще зовсім недавно ухил до українського націоналізму не становив головної небезпеки, але коли перестали з ним боротися і дали йому розростися до того, що він зімкнувся з інтервенціоністами, цей ухил став головною небезпекою» [Сталін Й.В. Звітна доповідь XVII з'їздові партії про роботу ЦК ВКП(б) 26 січня 1934 р. // Твори. – Т.13. – С.35].

Усунення з політичної арени М.О. Скрипника супроводжувалось у 1933-1934 рр. хвилею репресій не тільки проти його найближчих співпрацівників і соратників, але й проти широкого кола «опальних» і діючих партійно-радянських керівників усіх рівнів, діячів науки, мистецтва, культури, освіти та літератури, яких керівництво КП(б)У і ДПУ УСРР вважали винними в «націоналістичному ухилі». Гучною була справа так званої «Української військової організації». Всього в приналежності до «УВО» в 1933-1934 рр. було обвинувачено 148 осіб, але арешти в цій «справі» продовжувались ще в 1937 р. Керівником «УВО» було оголошено О.Я. Шумського. 13 травня 1933 р. Шумський був заарештований і після суду потрапив на Соловки в конц-

табір. Після того були нові обвинувачення, нові суди та нарешті влітку 1946 р. напівпаралізований Шумський був отруєний працівниками держбезпеки в лікарні в Саратові. Генерал держбезпеки Павло Судоплатов, який брав участь у цій таємній операції свідчив, що це було зроблено за наказом ЦК ВКП(б), на чолі якого був Й.В. Сталін. Сталін вважав Шумського «націонал-комуністом» з 1920-х рр., своїм особистим опонентом і небезпечною людиною [58, с.408-409].

Але Сталін завжди використовував відносно українців політику «батога» і «пряника». Розгортання хвилі репресій проти «націоналістів» було поєднано з новими поступками українцям. У 1934 р. було затверджено рішення про проголошення столицею УСРР Києва. Уряд республіки і ЦК КП(б)У терміново переїхали до нової столиці.

Паралельно з кадровими змінами у верхівці КП(б)У відбувалась трансформація керівництва Раднаркому УСРР. Сталін був рішуче налаштований усунути В.Я. Чубаря від керівництва урядом республіки. Спочатку, 1 березня 1933 р. Президія ВУЦВК формалізувала рішення політбюро ЦК КП(б)У від 23 лютого про призначення П.П. Любченка першим заступником голови Раднаркому [42]. Тоді ж 1 березня 1933 р. Скрипник був звільнений від обов'язків народного комісара освіти і призначений на пост голови Державної планової комісії УСРР. Наркомом освіти замість М.О. Скрипника був призначений В.П. Затонський, який до цього обіймав посаду голови ЦКК КП(б)У і наркома Робітничо-селянської інспекції. Нові посади отримали К.В. Сухомлин і Я.М. Дудник. Перший був призначений наркомом Робітничо-селянської інспекції, а Дудника звільнили від обов'язків заступника голови Раднаркому республіки та керівника Держплану УСРР. Дудник змушений був погодитись на посаду першого заступника Держплану, але незабаром захворів і помер. Через декілька днів Президія ВУЦВК призначила А.А. Хвилю першим заступником наркома освіти УСРР і звільнила з посади заступника наркома освіти багаторічного соратника М.О. Скрипника О.І. Карпенка [43, с.162].

Цікавою обставиною було те, що призначений першим заступником в уряді республіки П.П. Любченко, якому тоді було 36 років, залишився одночасно на посаді секретаря ЦК КП(б)У. Саме в якості секретаря ЦК він підписував статті, які публічно цькували М.О. Скрипника за перекручення генеральної лінії ЦК ВКП(б) з національного питання. А.А. Хвиля підтримував П.П. Любченка в його звинуваченнях проти М.О. Скрипника. Складалось враження, що Хвиля був призначений першим заступником до Скрипника з метою його деморалізації та компрометації в наркоматі освіти. Тільки пленум ЦК КП(б)У в червні 1934 р. звільнив Любченка від обов'язків секретаря ЦК у зв'язку з призначенням його на посаду голови Раднаркому України [44, с.141].

Навесні 1934 р. Сталін виконав свій намір стосовно Чубаря. Останній був переведений до Москви на посаду заступника голови Раднаркому СРСР. Формально це було підвищення, але В.Я. Чубар втратив будь-яку самостійність і вагу в політичній еліті СРСР. Замість Чубаря головою Раднаркому УСРР був призначений 28 квітня 1934 р. П.П. Любченко, а його першим заступником ще один колишній боротьбист – І.С. Шелехес [45, с.67].

Посада голови Раднаркому УСРР входила до переліку посад номенклатури політбюро ЦК ВКП(б). Тому зрозуміло, що рішення про призначення Любченка затвердили Сталін і московське політбюро. Сталін симпатизував талановитому оратору та енергійному керівнику, але для нього важливим було те, що П.П. Любченко був стовідсотковим українцем. За умов, коли С.В. Косіор був поляком, П.П. Постишев росіянином, а Г.І. Петровський не володів українською мовою, відсутність українців на вищих посадах в УСРР погано сприймалось українською більшістю населення. П.П. Постишев, М.М. Попов і особливо В.А. Балицький негативно ставились до П.П. Любченка. Швидко зростання авторитету нового голови Раднаркому УСРР лише підсилювало їхнє бажання будь-якими засобами скинути з посади Любченка. Уже в 1934 році голова ДПУ УСРР і член політбюро ЦК КП(б)У В.А. Балицький віддав наказ своїм підлеглим збирати компрометуючі матеріали проти голови уряду республіки та колишнього боротьбиста. Підлеглі голови ДПУ УСРР неодноразово чули від свого керівника, що головою Раднаркому республіки повинен бути він – В.А. Балицький [13, с.628].

Сталін знав про ці інтриги серед керівництва КП(б)У і УСРР. Йому це подобалось, тому що члени політбюро ЦК КП(б)У в цій атмосфері не мали шансів для консолідації. Він знав і про вождизм П.П. Постишева, і про пасивність С.В. Косіора та Г.І. Петровського. Йому було відомо і про зловживання владою В.А. Балицького та Е.Й. Якіра. Але його це мало турбувало, тому що в 1934-1936 рр. вдалось відновити контроль над суспільством в Україні, подолати відставання в будівництві нових промислових об'єктів, вивезти із колапсу сільське господарство та припинити голодомор на селі. Документи свідчать, що в ці роки Сталін продовжував особисто опікуватись хлібозаготівлею в Україні.

Але сталінська трансформація та чистка охопила в 1933-1934 рр. не тільки верхівку КП(б)У, але й парткоми всіх рівнів і рядових партійців. За десять місяців у 1933 році П.П. Постишев і оновлене політбюро ЦК КП(б)У призначили 1340 нових керівників у господарчому та радянському апаратах, змінили 237 секретарів райкомів партії, 249 керівників райвиконкомів, 158 голів райконтрольних комісій. Одночасно було створено 643 політичних відділів у МТС та 302 політичних відділів у радгоспах. Ще 10 тисяч партійців було відправлено працювати безпосередньо у колгоспах, у тому числі 3 тисячі були призначені новими головами колгоспів і секретарями парторганізацій на селі [13, с.629].

Упродовж 1933-1934 рр. в Україні під керівництвом П.П. Постишева та направлено з Москви Д.З. Мануїльського відбулась жорстока партійна чистка. У першу чергу, із партії виключались ті, хто не виконував або погано виконував плани хлібозаготівель, був вихідцем із інших партій у лавах КП(б)У, підтримував продовження політики українізації. На XII з'їзді КП(б)У, у січні 1934 р. К.В. Сухомлин наводив такі дані, що в Донецькій, Київській, Вінницькій та Одеській областях чистку пройшли 267907 партійців, виключено 51713 осіб або 19,3%. Конкретизуючи перші результати чистки, К.В. Сухомлин говорив: «Ворожі та класово

чужі елементи склали 18% від виключених. Усього по КП(б)У за два з половиною роки було притягнуто до відповідальності 104458 осіб, з них виключено 39017. З притягнутих до партвідповідальності 17150 осіб «правих» опортуністів, троцькістів, «ліваків», примиренців націоналістів і «націонал-ухильників» 6323 особи виключили з партії» [46, с.228-230].

У результаті чистки та обміну партдокументів, що перманентно відбувались у 1933-1936 рр., зі складу КП(б)У були виключені майже всі вихідці із інших партій, західноукраїнські комуністи-емігранти, колишні прихильники Троцького, Зинов'єва, Каменєва, Бухаріна та Рикова. Ще одним наслідком чистки стало збільшення в складі вищих органів КП(б)У прошарку неукраїнців. З обраних одразу після XII з'їзду КП(б)У в 1934 році 12 членів політбюро ЦК лише четверо були українцями, а з чотирьох секретарів ЦК – українцем був лише один [13, с.629].

Масові чистки та репресії 1930-х рр. радикально вплинули як на зовнішній сегмент КП(б)У, так і на його внутрішню «партію», тобто на керівний склад партійно-радянських органів усіх рівнів. Більшість дослідників сьогодні вважає, що є вагомі аргументи для того, щоб визначити КП(б)У та її керівний склад як один із головних напрямків масових репресій в Україні. Сталін не довіряв КП(б)У та її керівництву.

Процес загальної уніфікації політичного та суспільного життя в СРСР поставив у другій половині 1930-х рр. питання про уніфікацію підходів до формування та діяльності керівництва у національних, радянських республіках. Наявність у лавах цього керівництва, особливо в УСРР, таких авторитетних і добре відомих більшовицьких діячів, як С.В. Косіор, Г.І. Петровський, П.П. Любченко, П.П. Постишев, В.А. Балицький, В.П. Затонський, М.М. Попов, Й.Е. Якір та інші, не тільки вступала в протиріччя з поставленою метою Й.В. Сталінін і його елітарним оточенням, але й ставила під загрозу реалізацію цієї мети. Не можна забувати і про те, що Й.В. Сталін, В.М. Молотов та Л.М. Каганович ще за часів перебування в керівництві КП(б)У Х.Г. Раковського, М.О. Скрипника, О.Я. Шумського та їхніх прихильників мали стійку підозру з приводу «сепаратизму» українських більшовиків. Зростаючий на очах у другій половині 1930-х рр. вождизм С.В. Косіора, П.П.Постишева, П.П.Любченка, В.А.Балицького, Й.Е.Якіра тільки посилював цю підозру. Тому номенклатурна еліта УРСР опинилась у 1937-1938 рр. в епіцентрі цілеспрямованих репресій і загинула, звільнивши дорогу до владних посад вихованцям сталінської школи керівництва.

Ми схильні розглядати масовий терор, який Й.В. Сталін і його оточення реалізували в 1937-1938 рр., проти вищої партійно-радянської бюрократії, керівництва національних республік (УРСР не була в цьому питанні виключенням), вищого командування Червоної армії, органів державної безпеки, як трагічний акт боротьби елітарних угруповань у середовищі більшовицького керівництва за диктаторську владу в СРСР. Ця боротьба розпочалась за життя В.І. Леніна в 1922-1923 рр., коли тяжко хворий вождь втрапив можливість керувати країною, а його колишні однодумці та соратники почали активно боротись за вакантне місце вождя. Фізичне знищення й особиста компрометація, шляхом публічного звинувачення в найтяжчих злочинах перед народами СРСР і світу, колишніх вождів більшовизму Г.О. Зинов'єва, Л.Б. Каменєва, М.І. Бухаріна, О.І. Рикова, М.П. Томського та інших, а пізніше в 1940 році і Л.Д. Троцького мала одну мету – остаточно закріпити перемогу в боротьбі за владу в СРСР Й.В. Сталіна і його елітарного угруповання політичних діячів. Одночасно завершувалась і комуністична революція, розпочата навесні 1918 р.

Загибель більшовицької еліти України в 1937-1938 рр. у зв'язку з вищесказаним може викликати багато запитань. Відомо, що більшовицька еліта України не підтримала в цій боротьбі Л.Д. Троцького, Г.О. Зинов'єва, Л.Б. Каменєва, М.І. Бухаріна, О.І. Рикова та інших опонентів Й.В. Сталіна, В.М. Молотова, Л.М. Кагановича, С.М. Кірова та їхніх прихильників. Наслідком цього стало постійне включення, починаючи з 1926 р., до складу членів та кандидатів у члени політбюро ЦК ВКП(б) таких українських керівників, як Г.І. Петровський, В.Я. Чубар, Л.М. Каганович, С.В. Косіор, П.П. Постишев. Керівництво більшовиків України підтримувало дії Й.В. Сталіна та політбюро ЦК ВКП(б) під час «великого перелому», тобто в 1929-1933 рр., навіть тоді, коли народ України потерпав від голодомору і злиднів. Одночасно, в цей період 1929-1933 рр., більшовицька еліта України продемонструвала Сталіну і його оточенню свою слабкість у вирішенні тих завдань, які вони ставили перед нею. Після 1933 р. Сталін вирішив, що йому в Україні більше не потрібні переконані революціонери, більшовики лєнінської формації, а потрібні доляльні політичні виконавці та вмілі адміністратори. Більше того, переконані та авторитетні революціонери Й.В. Сталіну тепер заважали.

Крім того, кожен із представників більшовицької еліти республіки, які пережили номенклатурний «струс» 1933 р., мав у своїй політичній біографії такі сторінки, які набули компрометуючого значення в умовах, коли органи держбезпеки на чолі з М.І. Єжовим тимчасово були виведені з-під контролю вищих органів ЦК ВКП(б) та підпорядковувались тільки особисто Й.В. Сталіну. Наприклад, голова ВУЦВК Г.І. Петровський ще на початку 1920-х рр. тимчасово входив до складу так званої «робітничої опозиції». Голова Раднаркому УСРР П.П. Любченко, під час революції та громадянської війни, був активним членом партії УКП-боротьбистів і разом з О.Я. Шумським, В.М. Еллан-Блакитним, Г.Ф. Гриньком, Ю.О. Войцеховським, О.І. Триліським, Т.П. Тараном-Гончаренком та іншими чотирма тисячами боротьбистів перейшов до лав КП(б)У тільки в березні 1920 р. Секретар ЦК КП(б)У з ідеологічних питань і член політбюро ЦК М.М.Попов був до 1919 р. активним меншовиком. Не менше аналогічних «гріхів», з точки зору безконтрольного та націленого на фабрикацію все більшої кількості гучних справ НКВС, було у представників номенклатурної еліти УРСР: В.П. Затонського, В.І. Порайка, А.А. Хвилі, М.М. Хатаєвича, І.С. Шелехеса, М.Ф. Гикала, В.І. Чернявського та інших. У 1938 році в НКВС СРСР «раптом» згадали, що колишній перший секретар ЦК КП(б)У і кандидат у члени політбюро ЦК ВКП(б) С.В.Косіор за національністю поляк, а його брат В.В. Косіор був активним діячем троцькістської опозиції. Після цієї «згадки» слідчі НКВС швидко зробили з одного з найвідоміших керівників КП(б)У в 1920-х – 1930-х рр. польського «шпигуна».

Аналіз подій 1937-1938 рр. свідчить, що у Сталіна та його елітарного угруповання не існувало конкретного, сформульованого в будь-якому документі плану знищення КП(б)У та номенклатурної еліти України. Вони стали жертвою двох паралельних і одночасних процесів: 1) репресій проти високопоставлених партійних, радянських, комсомольських, військових діячів у загальносоюзному масштабі, які давали відповідні свідчення і «втягували» до виру різноманітних «справ» своїх знайомих та друзів в українському керівництві; 2) репресій, які ініціювала і здійснювала частина номенклатурної еліти УРСР з метою забезпечення власного виживання та доведення повної своєї лояльності елітарному угрупованню можновладців на чолі з Сталіним. Тут треба виділити й підкреслити ганебну роль керівника КП(б)У С.В. Косіора і його особистого товариша, керівника НКВС УРСР з червня 1937 р. І.М. Леплевського.

На розмах репресій, пов'язаних з їх піком у 1937 р., вплинула «підготовка» до виборів у Верховну Раду, які відбулись 12 грудня того ж року. Нова виборча система, затверджена Конституцією СРСР 5 грудня 1936 р. і підтверджена Конституцією УРСР у січні 1937 р., вимагала від більшовицької влади всіх рівнів ретельної підготовки виборців, щоб вони обрали у радянський «парламент» запропонованих партійними комітетами лояльних і підконтрольних депутатів. Лояльний до влади склад республіканських Верховних Рад, особливо в Україні, був не менш важливим для Сталіна та сталінців, ніж склад загальносоюзної ради. Тому в 1937 р. масовий терор широко застосовувався і для залякування населення, і для деморалізації керівного та рядового складу партії. Терор продовжував використовуватись Сталіним і сталінцями як важливий засіб управління суспільством.

Про масштаби репресій проти більшовицької еліти України в 1937-1938 рр. писали вітчизняні автори: В.Ю. Мельниченко, А.В. Кентій, І.М. Шевчук, Ю.І. Шаповал, С.С. Діброва, С.В. Кульчицький, В.В. Ченцов, В.М. Нікольський, В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.Т. Розталийний та інші. Вони підкреслюють, що більшовицька еліта України, яка здійснювала керівництво республікою в 1919-1937 рр., до весни 1938 р. перестала існувати. Майже всіх представників цієї еліти було знищено фізично. М.С. Хрущов пізніше, у своїх мемуарах, так описував наслідки репресій у 1937 р. проти номенклатурної еліти республіки: «По Україні ніби Мамай пройшов. Не було, ... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому там не було...» [47, с.35].

Насправді, наслідки політичних репресій в Радянській Україні, які відбулись у 1937 р., були жахливими. Всього в 1937 р. органами НКВС у республіці було заарештовано та репресовано 159573 осіб. (Для інформації та порівняння: у 1935 р. в Україні було заарештовано 24934 осіб, у 1936 р. – 15717 осіб, у 1938 р. – 108006 осіб, у 1939 р. – 12000 осіб, у 1940 р. – близько 50,0 тисяч осіб). Встановлено, що із 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У та 9 членів Ревізійної комісії, обраних на XIII з'їзді Компартії України в червні 1937 р., були репресовані 100 членів і кандидатів у члени ЦК та всі члени Ревізійної Комісії. Серед 15 членів та кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У 13 більшовицьких керівників були репресовані як виявлені «вороги народу». Були знищені всі 11 членів та кандидатів у члени Оргбюро ЦК КП(б)У. Симптоматично, що 44 члени і кандидати у члени ЦК КП(б)У, які були репресовані в 1937-1938 рр., пов'язали свою долю з більшовицькою партією ще до революції [48].

З травня 1937 р. до лютого 1938 р. на пости перших секретарів обкомів КП(б)У були висунуті 13 осіб, 9 з яких пізніше були оголошені «ворогами народу» або «шпигунами». Наприклад, у Київському обкомі КП(б)У тільки за першу половину 1937 р. троцькістами та «ворогами народу» були оголошені 3 завідувача відділами і всі секретарі обкому; у Харківському обкомі ЦК КП(б)У – 2 секретарі обкому, 2 секретарі міськкому та 4 завідувача відділами міськкому партії.

Упродовж 1937 р. секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У звільняли з роботи по всій Радянській Україні та заарештовували як «ворогів народу» щомісяця десятками. Так, 2 лютого 1937 р. Секретаріат ЦК КП(б)У одночасно, тобто одним своїм рішенням, затвердив звільнення з роботи 15 перших секретарів райкомів КП(б)У Харківської, Дніпропетровської, Київської та Донецької областей [49]. 31 березня 1937 р. оргбюро ЦК КП(б)У продовжило розгром партійно-радянського апарату Київської області після усунення від керівництва нею кандидата в члени політбюро ЦК ВКП(б), другого секретаря ЦК КП(б)У і члена політбюро ЦК Компартії П.П. Постішева. На цьому засіданні була затверджена постанова про звільнення з посад 18 секретарів райкомів КП(б)У з Київської області та м. Києва. Серед них 10 осіб були першими секретарями райкомів КП(б)У [50]. 10 квітня 1937 р. оргбюро ЦК КП(б)У в зв'язку з наведенням «порядку» в керівництві Харківською областю затвердило постанову про звільнення з роботи перших секретарів Сумського міськкому КП(б)У, Ново-Санжарського, Старовірівського, Миропільського, Красноградського райкомів партії та другого секретаря Яготинського райкому КП(б)У [51]. 26 квітня 1937 р. Секретаріат ЦК КП(б)У звільнив з роботи 13 перших секретарів райкомів з Вінниччини та Одещини [52]. З літа 1937 р. до січня 1938 р. в більшості міськкомів і райкомів КП(б)У секретарі змінювались 2-3 рази. Це примусило М.С. Хрущова та новий склад керівництва УРСР 5 лютого 1938 р. затвердити постанову Секретаріату ЦК КП(б)У, яка забороняла обкомам КП(б)У знімати з роботи та пересувати на іншу роботу секретарів міськкомів та райкомів КП(б)У без попереднього погодження з ЦК КП(б)У. Ця постанова була підписана вже другим секретарем ЦК КП(б)У М.О. Бурмистренком, якого М.С. Хрущов у січні 1938 р., за погодженням з Г.М. Маленковим, забрав із собою з Московського міськкому партії, коли від'їжджав для роботи в Україну. Вона була директивною і для НКВС УРСР [53].

Після загибелі в 1937-1938 рр. двох голів Раднаркому УРСР П.П. Любченка та М.І. Бондаренка величезних втрат зазнав урядовий апарат республіки: жертвами терору стали всі заступники голови Раднаркому УРСР і народні комісари. Масових втрат зазнав склад керівників-господарників, директорів заводів і фабрик, шахт і рудників, керуючих трестами, банківських установ, керівників фінансових, гуманітарних, будівель-

льних та контрольних органів. У найбільш промислово розвинутих областях ці втрати склали до 80-85% від загального складу господарських керівників станом на 1 січня 1937 р. [54, с.385-386].

За період масових репресій 1930-х рр. чисельний склад КП(б)У зменшився майже на 50% або на 261,3 тисячі членів. Комуністи стали основною мішенню для анонімок, наклепів, критичних виступів, зведення особистих рахунків, відвертої брехні та вигадок. Їх виключали з партії та переслідували згідно таких критеріїв, як лояльність і відданість сталінському елітарному угрупованню та активність у боротьбі з «ворогами народу».

У ході репресій 1937-1938 рр. були знищені всі найвідоміші представники номенклатурної еліти Радянської України 1920-х – 1930-х рр., які встановлювали більшовицьку владу в республіці під час революції та громадянської війни, а потім зміцнювали її протягом двох десятиліть, окрім Г.І. Петровського, О.Г. Шліхтера та С.І. Гопнера. (Всього не піддавались арештам та фізичній розправі сім членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У, обраного на XIII з'їзді Компартії України в червні 1937 р. Крім названих трьох старих більшовиків, усунутих Сталіним з будь-яких партійно-радянських постів, не репресованими залишились: парторг шахти імені Й.В. Сталіна Сергівського району Донецької області М.Д. Дюканов, начальник депо станції Слов'янськ Південної залізниці П.Ф. Кривонос та військові керівники ворошиловського «клану» С.К. Тимошенко і Ю.О. Щаденко, які обіймали в 1937-1938 рр. високі посади в Київському особливому військовому окрузі. Серед представників номенклатурної еліти УСРР, які загинули в 1937-1938 рр. необхідно згадати: С.В. Косіора, Е.Й. Квірінга, П.П. Постишева, Д.З. Лебідя, Г.Л. П'ятакова, Й.Е. Якіра, М.М. Попова, В.П. Затонського, М.М. Хатаєвича, В.Я. Чубаря, Г.Ф. Гринька, В.А. Балицького, К.В. Сухомлина, П.П. Любченка, А.А. Хвилю, В.І. Порайка, С.О. Кудрявцева, М.Ф. Гикала, Е.К. Прамнека, Є.І. Вегера, І.С. Шелехеса, С.А. Саркісова, В.І. Чернявського, М.Н. Демченка, Н.В. Марголіна, І.М. Леплевського, О.Л. Триліського, Д.М. Євтушенка, М.І. Бондаренка та інших. У 1937-1938 рр. зазнали повторних арештів і пізніше загинули від рук працівників НКВС: Х.Г. Раковський (розстріляний під Орлом у вересні 1941 р.), О.Я. Шумський (у 1946 р. на засланні), а також політичні діячі арештовані ще в 1933-1934 рр., які перебували на Півночі в концтаборах, де і були розстріляні за новими вироками (М.М. Полоз, П.К. Солодуб, Є.І. Касьяненко та інші).

По різному розгортались події в 1937 р. навколо таких ключових фігур більшовицької еліти України як С.В. Косіор, П.П. Постишев, М.М. Попов, В.А. Балицький, П.П. Любченко, Й.Е. Якір та В.П. Затонський. З них, на початок лютого 1938 р., залишився живим тільки усунутий з України С.В. Косіор. Загибель кожного з них мала свою історію, своє пояснення, але вона не виходить за межі нашого висновку, що Сталін і його оточення знищували більшовицьку еліту України, тому що не поділяли авторитету і політичних амбіцій її представників. В останні роки з'являються роботи, автори яких намагаються довести цю думку. Наприклад, російський історик Ю.В. Ємельянов стверджує, що керівник НКВС України В.А. Балицький, командувач Київським особливим військовим округом Й.Е. Якір (обидва члени політбюро ЦК КП(б)У) та П.П. Постишев опинились наприкінці 1936 – на початку 1937 рр. серед тих діячів, які активно інтригували проти найближчого оточення Й.В. Сталіна: К.Є. Ворошилова, М.І. Єжова, Л.М. Кагановича, В.М. Молотова. Цей автор доводить, що усунення Постишева в березні 1937 р. з України було здійснене Сталіним з метою послаблення «опозиційних» настроїв вищих керівників УРСР [55, с.99-100].

Відомо, що найбільше переконають факти. Тому, для того, щоб зрозуміти рівень недовіри Сталіна і його оточення до українських керівників, наведемо такий аргумент. У лютому 1934 р. до складу політбюро ЦК ВКП(б) були обрані чотири вищих керівника УСРР: С.В. Косіор, Г.І. Петровський, П.П. Постишев та В.Я. Чубар. (Перший став членом політбюро ЦК, а інші кандидатами в члени вищого органу партії). У березні 1939 р., після XVIII з'їзду ВКП(б), до вищих органів партії жоден з них не потрапив. (На той час живим залишився лише деморалізований і принижений Г.І. Петровський). Хоча треба підкреслити, що новий керівник УРСР М.С. Хрущов у березні 1939 р. представляв КП(б)У в складі політбюро ЦК ВКП(б). Разом з тим, у складі політбюро ЦК ВКП(б) у 1934-1939 рр. залишались: А.А. Андреев, К.Є. Ворошилов, Л.М. Каганович, М.І. Калінін, В.М. Молотов, Й.В. Сталін, А.І. Мікоян. (Від рук убивці загинув С.М. Кіров, від хвороби серця помер В.В. Куйбишев, закінчив життя самогубством Г.К. Орджонікідзе). Нові члени складу політбюро ЦК ВКП(б) – А.А. Жданов, Л.П. Берія, Н.М. Швернік та М.С. Хрущов – таким чином посіли місця усунутих українських більшовицьких керівників.

Окремо треба сказати про першого секретаря ЦК КП(б)У і члена політбюро ЦК ВКП(б) С.В. Косіора та голову ВУЦВК і кандидата у члени політбюро ЦК ВКП(б) Г.І. Петровського. Їхня роль у подіях 1937-1938 рр. була різною. Якщо С.В. Косіор, виконуючи волю Й.В. Сталіна, намагався активно викривати «ворогів народу», без жалю посилав на смерть своїх колишніх товаришів, разом з якими робив революцію в Україні, пройшов громадянську війну та будував нове суспільство, то Г.І. Петровський був повністю деморалізований розмахом масового терору, загинув старій більшовицької гвардії та репресіями проти членів своєї родини. М.С. Хрущов так описував у своїх спогадах стан Г.І. Петровського на початок 1938 р.: «Григорій Іванович Петровський дуже переживав всі події на Україні, але поведився по-старечому пасивно, хоча був тоді ще не таким вже старим» [47, с.35].

Косіор і Петровський часто зустрічались у 1937 р. з різних питань. Перший секретар ЦК КП(б)У багато разів докоряв голову ВУЦВК за повільне затвердження судових вироків «ворогам народів». Петровський посилався на хворобу та намагався уникати участі в організації репресій і розгляді конкретних справ. Це викликало роздратування й незадоволення в наркома НКВС республіки з червня 1937 р. І.М. Леплевського. Той скаржився на Г.І. Петровського М.І. Єжову та С.В. Косіору, але долю голови ВУЦВК міг вирішити тільки особисто Й.В. Сталін. А Сталін вирішив залишити життя Петровському. Своєю позицією Сталін ніколи не пояснював. 10 березня 1939 р. колишній всеукраїнський староста був виведений зі складу політбюро і ЦК

ВКП(б), втратив всі свої високі посади та привілеї, і був призначений на скромну посаду заступника директора з господарських питань Музею Революції в Москві, на якій і працював довгі роки своєї опали.

Активна участь в організації репресій в УРСР у 1937 р. не врятувала С.В. Косіора від долі тих своїх колег зі складу українського керівництва, яких він «викривав». Він був заарештований 3 травня 1938 р. у Москві, куди був переведений з України на посаду заступника голови Раднаркому СРСР. Це формальне посадове підвищення стало фатальним для Косіора. Якщо в Києві його особистий товариш і протеже на посаді наркома НКВС республіки І.М. Леплевський контролював процес «вибивання» свідчень із заарештованих керівників УСРР проти першого секретаря ЦК КП(б)У, то в Москві С.В. Косіор миттєво став беззахисним перед навалою наклепів і доносів, які отримував проти нього НКВС СРСР та особисто М.І. Єжов. Останній добре знав, що Сталін був незадоволений Косіором за наслідками його діяльності в Україні. Сталін вважав, що Косіор допустив до керівництва республіки велику кількість «ворогів народу». Тому швидко була сфабрикована справа «Польської організації військової», яку нібито очолювали Станіслав Вікентійович Косіор і його брат Казимир. (У роки репресій наприкінці 1930-х рр. загинули всі п'ять братів Косіорів: Станіслав, Йосип, Казимир, Владислав, Михайло, які пов'язали своє життя з більшовицькою партією). 26 лютого 1939 р. С.В. Косіор був розстріляний.

Сталін цілеспрямовано усунув і знищив у 1937-1938 рр. не тільки компартійно-радянську еліту України, але й більшу частину місцевих керівників та апаратних працівників. Він намагався замінити «стару» когорту партійно-радянських діячів України своїми висуванцями, новими кадрами, які були особисто відданими та зобов'язаними своїм підвищенням «вождю всіх народів». Ключовою фігурою в новому складі керівництва України був визначений М.С. Хрущов, який наприкінці січня 1938 р. був переміщений Сталіном і політбюро ЦК ВКП(б) з посади керівника Московського міськкому партії на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У. Функціонування механізму номенклатурного добору, висування та призначення керівних кадрів усіх рівнів у КП(б)У, контроль і постійний тиск з боку Сталіна та ЦК ВКП(б) створили умови для формування республіканського партійно-радянського апарату і його структур на місцевому рівні в 1938-1939 рр. М.С. Хрущов у своїх спогадах підкреслював велику допомогу в цій справі секретаря ЦК Г.М. Маленкова та кадрового управління ЦК ВКП(б) [47, с.34-35,37-38].

Ознайомлення з архівними й опублікованими документами свідчить, що М.С. Хрущов і його заступники в ЦК КП(б)У та в уряді УРСР у 1938 р. продовжували масові репресії і чистки проти різних верств населення. Хоча спеціальної операції проти українців у 1937-1938 рр., за прикладом польської або «куркульської» операції, НКВС СРСР та УРСР не затверджував і відповідних директив не видавав, але місцеві структури органів держбезпеки, з метою виконання директив керівництва, проводили широкомасштабні репресії саме проти українців, реалізуючи свої багаторічні нароби щодо «націоналістів», «петлюрівців», вихідців із українських політичних партій у лавах КП(б)У, колишніх «куркулів», патріотично налаштованих представників інтелігенції. Всього в УРСР у 1938-1940 рр. було репресовано 167565 осіб [56, с.54].

У своїх публічних виступах у 1938 р. М.С. Хрущов постійно наголошував на тому, що продовження політичної кампанії по викоріненню «ворогів народу» з лав КП(б)У та з українського суспільства є головним завданням керівництва республіки. Так, у своєму виступі на XIV з'їзді КП(б)У 13 червня 1938 р., М.С. Хрущов декларував: «Цей рік для радянської країни був особливим. Знищуючи ворогів народу, очищуючи лави Червоної Армії, ми досягли ще більшого зміцнення нашої держави, ще більшого зміцнення лав комуністичної партії, підвищили боєздатність країни соціалізму і завдяки цьому послабили сили наших ворогів. Знищуючи ворогів народу, ми завдали удар польській, німецькій, японській і іншим розвідкам, що дорівнює виграшу у великій війні» [57, с.35]. У цьому та в інших виступах, особливо перед партійним загальом КП(б)У, М.С. Хрущов постійно підкреслював, що переслідування «ворогів народу» є особистою вказівкою Й.В. Сталіна та директивою ЦК ВКП(б) [57, с.35-38].

У продовженні масових репресій у 1938 р. партійне керівництво активно співпрацювало з органами держбезпеки УРСР на чолі з висуванцем М.І. Єжова Олександром Івановичем Успенським. Візит наркома НКВС М.І. Єжова в Україну в середині лютого 1938 р. ще вище підняв хвилю репресій у республіці. Тільки «по польській лінії» в період з 25 серпня 1937 р. до 15 листопада 1938 р. було засуджено 55928 осіб. За цей же період «по німецькій лінії» було засуджено 21229 осіб [57, с.46]. Особисто М.С. Хрущов санкціонував репресії проти декілька сотень людей, яких обвинувачували в підготовці терористичного акту проти нього. Влітку 1938 р., з санкції Хрущова було заарештовано велику групу керівних працівників, партійних, радянських комсомольських, господарських органів. Серед них були заступники голови Раднаркому УРСР, наркоми республіки, секретарі обласних комітетів КП(б)У. Всі вони були засуджені або до розстрілу, або до довготривалого перебування в концтаборах. Генерал держбезпеки, відомий радянський розвідник Павло Судоплатов свідчив, що Хрущов – один із небагатьох членів політбюро ЦК ВКП(б), який особисто в 1938 р. брав участь у допитах заарештованих разом із керівником НКВС УРСР О.І. Успенським [58, с.167].

В.М. Молотов у своїх мемуарних розповідях письменнику Ф.І. Чуєву свідчив, що М.С. Хрущов наприкінці 1930-х рр., разом із Й.В. Сталіном і членами політбюро ЦК ВКП(б) підписував документи, які санкціонували репресії проти тисяч людей. Але навіть Сталін дивувався активності керівника УРСР і КП(б)У в цих «справах». (Молотов розповідав: «Хрущов приніс Сталіну перелік ворогів народу, Сталін висловив сумнів: «Невже так багато?» – «Іх насправді більше, товаришу Сталін, ви не уявляєте, скільки їх!») [59, с.513-514].

Відомо, що Сталін багато і всебічно займався питаннями зовнішньої політики СРСР. У другій половині 1930-х рр. він, як керівник держави і фундатор зовнішньополітичного курсу країни регулярно отримував із різних джерел, але в першу чергу від політичної та військової розвідки, наркомату іноземних справ і особисто від його наркома М.М. Литвинова, відомості про те, що правлячі кола Німеччини, Польщі, Румунії мають військово-політичні плани щодо захоплення України, виведення її зі складу СРСР [60, с.17-18,29,35-36,37-

38]. Сталін завжди реагував на таку інформацію. Він вважав реальністю військове протистояння з Польщею або з Німеччиною, у зв'язку з їх планами проти України. Після 1934 р., коли був підписаний польсько-німецький договір про ненапад, Сталін і Литвинов були переконані в об'єктивності своїх підозр і вживали багатовекторні заходи руйнації польсько-німецького альянсу [27, с.475-476,494,676].

Одним із напрямків протидії планам захоплення України Польщею або Німеччиною була жорстока боротьба проти української еміграції в Європі та її ватажків. Особливе занепокоєння в Сталіна викликав керівник ОУН Євген Коновалець. У листопаді 1937 р., як свідчив у своїх спогадах П. Судоплатов, у кабінеті Сталіна в Кремлі відбулась нарада, за результатами якої нарком НКВС М.І. Єжов отримав сталінське доручення розробити та затвердити план всебічної протидії українській політичній еміграції в Європі. Такий план був розроблений та узгоджений НКВС СРСР з керівниками УРСР і КП(б)У С.В. Косіором та Г.І. Петровським. Одним із пунктів цього плану було проведення чекістської операції за кордоном з метою фізичного знищення Є. Коновальця. З цього приводу Сталін сказав голові ВУЦВК і члену політбюро ЦК КП(б)У Г.І. Петровському в присутності М.І. Єжова та П.О. Судоплатова: «Це не акт помсти, хоча Коновалець є агентом німецького фашизму. Наша мета – позбавити керівництва рух українського фашизму напередодні війни і примусити цих бандюків знищувати один одного в боротьбі за владу» [58, с.39]. Павло Судоплатов отримав від Сталіна наказ стати своєю людиною для діячів ОУН та української еміграції і вбити Є. Коновальця [58, с.40].

23 травня 1938 р., у ресторані «Атланта» в голландському місті Роттердамі, Судоплатов під час зустрічі в справах подарував Коновальцю коробку цукерок, яка насправді була бомбою, виготовленою майстрами піротехніки з НКВС. Після вибуху Є. Коновалець загинув, а його вбивця-чекіст повернувся до Москви [58, с.45].

У 1938-1939 рр. Україна опинилась в епіцентрі геополітичної гри Сталіна та урядів європейських держав, які своєю політикою наближали Європу і світ до нової світової війни. Результатом цієї гри стало входження всіх етнічних українських земель до складу однієї країни – СРСР. Тут треба нагадати, що в період між двома світовими війнами українські терени були в складі п'яти країн: СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина та Угорщина. Історично об'єднання всіх українських земель у складі УРСР було прогресивним кроком, який об'єктивно створив передумови для набуття народом України незалежності та державного суверенітету в серпні 1991 р. Але Сталін досяг того, щоб українські землі були в складі СРСР і УРСР не для того, щоб надати українцям самостійність і шанс створити свою національну державу. Навпаки, у 1930-х рр., Сталін і його оточення намагались поновити імперський масштаб СРСР, повернути ті території, які входили до складу колишньої Російської імперії, поширити свій вплив на країни Східної Європи, Балканського півострова, частини Фінляндії та Прибалтики. Сталін ніколи не розглядав можливість надання народу України державної самостійності.

Підтвердженням цієї тези є реакція Сталіна і керівництва СРСР у 1938-1939 рр. на можливість появи в Закарпатті маленької, але самостійної української держави на чолі з урядом А. Волошина. Сталін вважав, що Карпатська Україна може стати новим джерелом українського сепаратизму, центром націоналістичної пропаганди проти радянської влади в Україні. Саме цим можна пояснити велику увагу, яку він приділив цьому питанню в своєму виступі на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. Сталін публічно підкреслив, що Україна і українські землі, навіть за межами УСРР, є сферою інтересів керівництва СРСР. Цей факт підтверджує і таємна домовленість між Сталіним і президентом Чехословаччини Е. Бенешем про можливу передачу Карпатської України СРСР. Сталіну заважало реалізувати цей план позиція Польщі, яка в 1938-1939 рр. заперечувала проти будь-яких варіантів проходження військ Радянського Союзу через польську територію [58, с.383].

Приєднання земель Західної України та Західної Білорусі, які до 1 вересня 1939 р. були в складі Польщі, стало можливим у результаті політичних домовленостей між СРСР і Німеччиною, зафіксованих у таємних додатках до пакту про ненапад між цими державами від 23 серпня 1939 р. та військового вторгнення Червоної Армії 17 вересня того ж року до Польщі. Опубліковані документи свідчать, що в додатковому секретному протоколі до пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. Німеччина і СРСР планували здійснити ліквідацію незалежності Польщі та країн Прибалтики, повернути Бессарабію СРСР. Визначалось, що кордон між Німеччиною та СРСР після поразки Польщі пройде по лінії річок Нарев, Вісла і Сян. Фактично було вирішено, що Західна Україна та Західна Білорусь територіально будуть у складі СРСР, що і було зафіксовано на секретних картах завізованих міністром іноземних справ Німеччини Й. Ріббентропом і наркомом іноземних справ СРСР В. Молотовим [61, с.82].

Щодо передумов і наслідків підписання пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. між Німеччиною та СРСР і секретних додатків до них за останні 25 років написані та видані сотні, а можливо й тисячі праць. Нас цікавить український аспект цієї теми в контексті діяльності Сталіна напередодні і на початку Другої світової війни. І цей аспект є дуже цікавим.

Офіційно Сталін не бажав після початку 1 вересня 1939 р. німецько-польської війни визнавати факт співпраці з Гітлером проти Польщі. Він вважав, що це завдасть згубних наслідків для авторитету більшовицької влади і йому особисто як в очах громадськості СРСР, серед партійного та номенклатурного загалу, так і на міжнародній арені. Тому, готуючи термінове вторгнення Червоної Армії, Й.В. Сталін і В.М. Молотов відпрацювали ідеологічне обґрунтування військової операції проти Польщі. Сутність обґрунтування полягала в тому, що СРСР бере під захист західних українців і білорусів на їх території для того, щоб не допустити агресії проти них. Це пояснення причин виступу СРСР проти Польщі на боці Гітлера викликало незадоволення німецької сторони. Про це проінформував телеграмою від 15 вересня 1939 р. амбасадора Німеччини в Москві графа Шуленбурга міністр іноземних справ Й. Ріббентроп [61, с.112]. Замість сталінського обґрун-

тування мотивів радянського вторгнення до Польщі Й. Ріббентроп запропонував В. Молотову проект спільного комюніке. Але Сталін і Молотов цю ідею відкинули і остаточно сформулювали своє пояснення вторгнення Червоної Армії в Польщу 17 вересня 1939 р.: СРСР не може залишити без допомоги та захисту українців і білорусів, в умовах руйнації Польської держави [61, с.108,109,110,112,113,114].

Уважне читання опублікованих секретних документів щодо радянсько-німецьких стосунків у 1939 р. свідчить про те, що Сталін і Молотов тезу про необхідність підтримки та захисту українців і білорусів на сході Польщі від можливої агресії використовували лише як привід для військового вторгнення 17 вересня 1939 р. [61, с.114]. Насправді, їх головні наміри полягали в площині розширення території СРСР, збільшення його стратегічного, демографічного й економічного потенціалу. Сталін будував велику державу з претензією на світове панування. У своїх спогадах В.М. Молотов відверто це підтверджує: «Своє завдання, як міністр іноземних справ, я бачив у тому, щоб як можливо більше розширити кордони нашої Батьківщини. І здається, ми зі Сталінінм непогано впорались із цим завданням» [25, с.18].

До речі, під час візиту Й. Ріббентропа до Москви 27-29 вересня 1939 р. він обговорював зі Сталінінм і Молотовим сфери інтересів СРСР і Німеччини після ліквідації Польської держави, а головне уточнювались кордони між двома державами. Під час цих обговорювань Сталін і Молотов наполягали на тому, що Північна Буковина, разом із містом Чернівці, повинні бути в складі СРСР та УРСР. Здивований Й. Ріббентроп і члени німецької делегації відразу відповіли, що Чернівці завжди були в складі Австро-Угорщини, а потім Румунії і ніколи не були в складі Російської імперії. Але Сталін і Молотов мотивували свої вимоги необхідністю возз'єднання всіх українців у складі СРСР. Гітлер і керівництво Румунії погодились на ці вимоги з надією повернути ці території, а також Бессарабію до складу Румунії в недалекому майбутньому. Але за результатами Другої світової війни Бессарабія і Буковина разом із містом Чернівці остаточно перейшли до складу СРСР [25, с.22-23].

17 вересня 1939 р. розпочалась військова операція радянських військ у Східній Польщі. Вони тривала лише 9 днів і закінчилась для Червоної Армії з мінімальними втратами – польські війська були деморалізовані і майже не чинили опір. Дуже швидко населення Західної України та Західної Білорусі зрозуміло, що Сталін і керівництво СРСР налаштовано запровадити на новій території політичну систему й економічний устрій властивий для Радянської України та Радянської Білорусі. Разом із військом на західноукраїнські та західнобілоруські терени увійшли політичні працівники на чолі з керівником КП(б)У М.С. Хрущовим, який обіймав посаду члена Військової Ради Українського фронту, створеного 11 вересня 1939 р. на основі військ Київського Особливого Військового округу (командувач фронту С.К. Тимошенко). Військові та політичні керівники взаємодіяли з 5 оперативно-чекістськими групами (50-70 осіб кожна) на чолі із заступником наркома НКВС СРСР В.М. Меркуловим. Кожний командир оперативно-чекістської групи мав у своєму розпорядженні батальйон прикордонних військ і величезні повноваження щодо арешту, слідства та вироків для визначених директивно верств населення [57, с.56-57].

Для залякування та деморалізації тих, кого було взято в полон, оперативно-чекістські групи без суду і слідства застосовували розправи та розстріли. Станом на 6 жовтня 1939 р. військо Українського фронту взяло в полон 304334 осіб, на Білоруському фронті – 60202 особи. Арешти громадських і політичних діячів Західної України та Білорусі; колишніх держслужбовців; військових, поліцейських і жандармських чиновників активно продовжувались і після завершення військової операції. Тюрми та концтабори на території УРСР навесні 1940 р. були переповнені. З метою «розвантаження» місць ув'язнення для нових жертв терору, нарком НКВС Л.П. Берія звернувся 5 березня 1940 р. до ЦК ВКП(б) за згодою на розстріл «заклятих ворогів радянської влади». Ці заарештовані, переважно польської національності, утримувались у трьох великих таборах військовополонених і в тюрмах Західної України та Білорусі, всього 21857 осіб. Л. Берія одержав від керівництва ЦК ВКП(б) дозвіл на своє прохання. Розстріл здійснили працівники центрального апарату НКВС, а приховували сліди злочину місцеві чекісти. «Катинська справа» на багато років сформувала суспільно-політичну проблему в стосунках між росіянами та поляками [34, с.149].

Сталінська політика інтеграції території та населення Західної України та Білорусі до складу СРСР, яка отримала назву політики советізації, включала і широкомасштабне насилля за соціальною ознакою. Представники місцевої «буржуазії», «експлуататори» та їх «поплічники», колишні держслужбовці, поміщики, осадники, неполяльні до радянської влади інтелігенти, письменники, журналісти, громадські, профспілкові, молодіжні активісти та інші «соціально ворожі елементи» пережили в період 1939-1941 рр. чотири хвилі депортації до віддалених районів СРСР. Перших мешканців було депортовано в лютому 1940 р. разом із родинами польських військових осадників і лісничих. Друга хвиля депортації в квітні 1940 р. охопила родини раніше репресованих. Третя і четверта хвилі, відповідно в червні 1940 р. та в травні – червні 1941 р., торкнулись біженців із окупованої німцями частини Польщі, серед яких було багато євреїв. Всього депортовано було близько 320000 осіб [34, с.149].

Широкомасштабне насилля з боку комуністичної держави в поєднанні із заходами щодо ліквідації приватної власності та ринкових відносин в економічній сфері викликало активізацію руху опору на Галичині проти радянської влади та її представників. Це змусило політбюро ЦК КП(б)У 7 квітня 1940 р. затвердити постанову про видачу зброї керівним партійно-радянським і комсомольським працівникам Західної України. Номенклатурники кількістю в 1800 осіб отримали по одному револьверу та по 50 патронів для самозахисту [57, с.69]. М.С. Хрущов у своїх спогадах жалкував про те, що у вересні 1939 р. лідер ОУН Степан Бандера був звільнений із ув'язнення. Рух опору став реальністю і знайшов підтримку серед частини населення [62, с.50].

Сталін вимагав від М.С. Хрущова та ЦК КП(б)У надзвичайних зусиль для пришвидшеного вмонтування Західної України до політичної та соціально-економічної системи УРСР. Якщо на першому етапі цього про-

цесу основними інструментами перебирання влади на приєднаних територіях виступали армія та НКВС, які утворили тимчасові органи управління на місцях, то після проведення 26-28 жовтня 1939 р. у Львові Народних зборів, які були зібрані згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 1 жовтня того ж року, головний тягар анексії Західної України випав на партійно-радянський апарат. Народні збори, підконтрольні армії та НКВС, одностайно висловились за встановлення радянської влади і за возз'єднання Західної України з УРСР, підтримали націоналізацію землі та промисловості. 1 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР затвердила рішення Народних зборів [63].

У зв'язку із приєднанням до СРСР у 1939 р. земель Західної України та Західної Білорусі Сталіну довелося займатись значною кількістю нових питань міжнародного і внутрішньополітичного змісту. Окремі питання були дещо несподіваними для самого «батька всіх народів». Так із-за дискусії навколо нових адміністративних кордонів між УРСР і БРСР Сталін 22 листопада 1939 р. змушений був запросити до себе в кабінет у Кремлі керівника КП(б)У М.С. Хрущова та керівника Білоруської Компартії П.К. Пономаренко. Після того, як були вислухані пропозиції української та білоруської сторін конфлікту, Сталін підтримав П.К. Пономаренко і змусив М.С. Хрущова відмовитись від претензій на включення до складу УРСР міст Брест, Пружани, Столпин, Пінськ, Лунинець, Кобрин, а також більшої частини Біловезької пущі. Цікаво, що М.С. Хрущов претендував на етнічні землі білорусів з метою збільшення лісових ресурсів України. Він відверто про це сказав Сталіну в ході розмови [57, с.65-66]. 27 листопада 1939 р. домовленості в Кремлі були затверджені політбюро ЦК КП(б)У і політбюро ЦК КП(б) Білорусі. 4 грудня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) підтвердило ці постанови своєю постановою, а 5 грудня того ж року був опублікований Указ Президії Верховної Ради СРСР про розмежування областей між УРСР і БРСР [57, с.64-65].

Генеруючи основні напрямки політики советізації щодо Західної України після вересня 1939 р., Сталін багато в чому базувався на власні враження про Галичину часів польсько-радянської війни 1920 р. Тоді Сталін, як член політбюро ЦК РКП(б) і політичний керівник Червоної Армії намагався поширити комунізм на землі Польщі та Галичини. Відповідальність за поразку в польсько-радянській війни ніколи не визнавалася Сталіном, але в партії та Червоному війську пам'ятали про звинувачення на його адресу в зв'язку з тим, що у вирішальний момент кампанії командував Південно-Західним фронтом О.І. Єгоров і член РВС фронту Й.В. Сталін відмовились виконувати директиву Москви про передачу Першої Кінної армії до складу Західного фронту на чолі з М.М. Тухачевським. Це було однією з причин поразки більшовицького війська під Варшавою. Сталін пам'ятав про це і намагався в 1939 р. взяти відносини Польщі та Галичини повний реванш. Після 1920 р. Сталін більше ніколи в житті не був на Західній Україні.

Навіть неповний аналіз фактів і подій в Україні в 1930-х рр. свідчить про те, що Сталін приділяв багато особистої уваги стану справ у республіці та результатам і наслідкам виконання його та партійних директив. Він покладав великі надії на підтримку керівництвом Радянської України та українською спільнотою його модернізаційних прагнень і планів. Сталін вважав, що аграрний потенціал України відіграє вагомий роль у перетворенні величезних обсягів сільгосппродукції в конче необхідну для закупівлі за кордоном обладнання та технологій валюту. Події в українському селі в 1932-1933 рр., масовий голод, загибель мільйонів людей, зрив планів хлібозаготівель вороже налаштували Сталіна і його оточення до верхівки КП(б)У на чолі з Косіором. Але в опалу потрапили не тільки партійно-радянські керівники України всіх рівнів, але і рядові партійці. Починаючи з 1933 р., Сталін ініціював безперервні чистки, перевірки, репресії та переслідування керівного і рядового складу КП(б)У. Їх пік був досягнутий у 1937-1938 рр., коли Сталін і органи НКВС практично знищили республіканську та місцеву номенклатурну еліту. Новий керівник КП(б)У М.С. Хрущов відновлював у 1938-1939 рр. кадровий склад партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів республіки на засадах персональної відданості Сталіну та повної лояльності висуваним на керівні посади до політичного курсу «батька всіх народів». Сталін намагався встановити всебічний контроль та дієві важелі впливу на Україну і в Україні, з метою ще більшого зміцнення позицій більшовицької влади, яку він уособлював наприкінці 1930-х рр.

Завдяки Сталіну та його зовнішній політиці напередодні і в перші роки Другої світової війни Україна опинилась в епіцентрі геополітичного протистояння європейських держав. Наслідком реалізації сталінського курсу на побудову СРСР, як великої світової держави, виявилось приєднання військово-політичним шляхом усіх етнічних українських земель до СРСР і УРСР у 1939-1940 рр. Ця історична подія об'єктивно створила перспективу сучасної державності українців. Але у Сталіна таких намірів і планів ніколи не було.

Джерела та література

1. Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Г.В. Костырченко. Изд. 2-е доп. – М. : Международные отношения, 2003. – 784 с.; Лахилия И.С. Кремлевский горец / И.С. Лахилия. – М. : Наука, 2003. – 478 с.; Медведев Ж.А. Неизвестный Сталин / Ж.А. Медведев, Р.А. Медведев; Художник-оформитель А.С. Юхтман. – М. : ООО «Издательство АСТ»; Харьков : «Фолио», 2004. – 414 с.; Медведев Ж.А. Сталин и еврейская проблема. Новый анализ / Ж.А. Медведев. – М. : «Права человека», 2003. – 288 с.; Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский союз и борьба за Европу 1939-1941 гг. (Документы, факты, суждения) / Мельтюхов М.И. – 2-е изд., исправ. и доп. – М. : Вече, 2002. – 544 с.
2. Кульчицький С.В. XX з'їзд КПРС – переламний пункт в історії радянського комунізму / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2006. – №2. – С.106-129; його ж. Громадське суспільство в радянській гамівній сорочці / С.В. Кульчицький // День. – 2008. – 17 вересня (№166); 2008. – 18 вересня (№167); 2008. – 19 вересня (№168).
3. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.; його ж. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2007. – 427 с.; Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – 560 с.; його ж. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К. : Основи, 1993. – 350 с.;

- його ж. Сталін, сталінізм і Україна // Маршрутами історії. – К. : Політвидав України, 1990. – С.288-317; Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в Радянській Україні / М.М. Шитюк // Український історичний журнал. – 2001. – №3. – С.128-142; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К. : Либідь, 1991. – 342 с.; Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.): Монографія / М.С. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с.; Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки) / Г. Касьянов, В. Даниленко. – К. : Наукова думка, 1991. – 96 с.; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918-1991) / В.С. Лозицький. – К. : Генеза, 2008. – 368 с.
4. Залеский К.А. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. – М. : Вече, 2000. – 608 с.
 5. Фролов М.О. Компартийно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. – Запоріжжя : Прем'єр, 2004. – 800 с.
 6. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928-1929 гг. В 5-ти томах. – Том 5. Пленум ЦК ВКП(б) 10-17 ноября 1929 г. Ред.кол. тома: В.П. Данилов, О.В. Хлевнюк (отв.ред.), М.С. Астахова, Г.В. Горская. – М. : МФД, 2000. – 703 с.
 7. КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.4. – К. : Політвидав України, 1980. – 347 с.
 8. «Они чувствуют себя, как гости...» (над сторінками стенограмми зустрічі Сталіна з українськими письменниками 12 лютого 1929 року) // Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К. : Генеза, 2001. – С.93-128.
 9. Мельник В. Початок трагедії М. Хвильового / В. Мельник // Київ. – 1990. – №1. – С.41-47.
 10. Пристайко В., Шаповал Ю. Фарс з трагічним фіналом (До 65-річчя процесу у справі «Спілки визволення України») / В. Пристайко, Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. – №1/2. – С.190-198.
 11. Замятина Т. Иосиф Сталин: «Винных судить ускоренно. Приговор – расстрел». Рассекречен личный архив вождя народов / Т. Замятина // Известия. – 1992. – 11 июня.
 12. Шаповал Ю.І. Загадка смерті Михайла Грушевського / Ю.І. Шаповал // Український історичний журнал. – 2006. – №5. – С.83-98.
 13. Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування: монографія / М.О. Фролов. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – 828 с.
 14. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.) / В.М. Литвин. – К. : «Альтернативи», 2003. – 512 с.
 15. Український хліб на експорт: 1932-1933. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006. – 432 с.
 16. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5-ти т. – Т.2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 2000. – 927 с.
 17. Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. / [кер. тому С.В. Кульчицький]. – К. : Генеза, 2003. – Т.3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938). – 448 с.
 18. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
 19. Ивницкий Н.А. «Великий перелом»: трагедия крестьянства. Коллективизация и раскулачивание в начале 30-х годов. По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ // Судьбы российского крестьянства. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1995. – С.249-297.
 20. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. – Т.3. 1930-1934 гг. – Кн.1. 1930-1931 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М. : РОССПЭН, 2003. – 864 с.
 21. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3 т. – К. : Наукова думка, 2004. – Т.2. Радянський проект для України. – 528 с.
 22. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932 гг. – М. : Наука, 1989. – 526 с.
 23. Нариси історії Комуністичної партії України. – К. : Політвидав України, 1977. – 763 с.
 24. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
 25. Чуев Ф.И. Молотов: Полудержавный властелин / Ф.И. Чуев. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – 736 с.
 26. Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К. : Наш час, 2007. – 424 с.
 27. Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. / Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис, Л.П. Кошелева, Э.А. Рис, Л.А. Роговая. – М. : РОССПЭН, 2001. – 798 с.
 28. Попов В.П. Паспортная система в СССР (1932-1976 гг.) / В.П. Попов // Социс. – 1995. – №8. – С.3-11.
 29. Вронська Т.В. Радянська паспортна система / Т.В. Вронська, С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С.33-43.
 30. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2001. – 422 с.
 31. Кульчицький С.В. Сколько нас погибло от голодомора 1933 года? / С.В. Кульчицький // Зеркало недели. – 2002. – 23 ноября. – С.15.
 32. Молотов В. Про піднесення сільського господарства і колгоспне будівництво. Каганович Л. Завдання Український більшовиків у роботі на селі. Промови на III Всеукраїнській конференції КП(б)У 8 липня 1932 р. / В. Молотов. – Х. : Пролетар, 1932. – С.3-24.
 33. Горская Г.В. Он называл себя пропагандистом // «Мы даем клятву...»: сб. / [сост. Ю.В. Соколов]. – Харьков : Прапор, 1989. – С.119.
 34. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – 560 с.
 35. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933 рр.) / Джеймс Мейс // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С.34-48.
 36. Шаповал Ю.І. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення / Ю.І. Шаповал, В.А. Золотарьов. – К. : Стило, 2002. – 408 с.
 37. Косиор С.В. О задачах весеннего сева и решение ЦК ВКП(б) от 24 января 1933 года: доклад на объединенном пленуме харьковского обкома и горкома КП(б)У 4 февраля 1933 г. / С.В. Косиор // Правда. – 1933. – 6 февраля.

38. Керівні партійні і державні органи УРСР (Інформаційно-довідкові матеріали) / [підготував І.М. Шевчук] // Про минуле – заради майбутнього [упоряд. Ю.І. Шаповал; редкол.: І.Ф. Курас та ін.]. – К. : Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – С.372-404.
39. Голод. 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки / [ред. рада: В.А. Смолій, І.М. Дзюба, С.В. Кульчицький та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 888 с.
40. Кузько В.А. «Верю в наше будущее...» // «Мы даем клятву...» сб. / В.А. Кузько; [сост. Ю.В. Соколов]. – Харьков : Прапор, 1989. – С.93.
41. Фролов М.О. Механізм компартійно-радянської номенклатури і доля людини: політична біографія одного із керівників України у 1920-1930-х рр. М.М. Попова / М.О. Фролов // Наукові праці Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2006. – Вип. XX. – С.215-223.
42. Протокол засідання політбюро ЦК КП(б)У №104 від 23 лютого 1933 року // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.281. – Арк.191.
43. Костюк Г.О. Сталінізм в Україні (Гене́за і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Г.О. Костюк. – К. : Смолоскип, 1995. – 508 с.
44. Кутик О.М. Панас Петрович Любченко: політична діяльність та еволюція світогляду : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кутик Ольга Миколаївна ; ДВНЗ «Запорізь. нац. ун-т». – Запоріжжя, 2010. – 218 с.
45. Бачинський П.П., Табачник Д.В. Афанасий Петрович Любченко / П.П. Бачинський, Д.В. Табачник // Вопросы истории. – 1990. – №2. – С.67.
46. XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 18-23 січня 1934 р.: стенограф. звіт. – К. : Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. – С.228-230.
47. Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты / Н.С. Хрущев. – М. : Вагриус, 1997. – 512 с.
48. Мельниченко В.Ю. Назвати поіменно / В.Ю. Мельниченко, А.В. Кентій, І.М. Шевчук // Комуніст України. – 1990. – №5. – С.58.
49. Питання, вирішені опитуванням секретарів ЦК КП(б)У. 2.II.1937 року // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.459. – Арк.50.
50. Протокол №98. Засідання оргбюро ЦК КП(б)У 31 березня 1937 року // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.459. – Арк.99-100.
51. Протокол №100. Засідання оргбюро ЦК КП(б)У 10 квітня 1937 року // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.459. – Арк.145.
52. Протокол №103. Засідання секретаріату ЦК КП(б)У 26 квітня 1937 року // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.460. – Арк.5-6.
53. Протокол №18. Постанови секретаріату ЦК КП(б)У 5.II.1938 року. – Про секретарів міськкомів та райкомів КП(б)У // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.498. – Арк.65.
54. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К. : ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.
55. Емельянов Ю.В. Сталин. На вершине власти / Ю.В. Емельянов. – М. : Вече, 2002. – 539 с.
56. Балаян Л. Сталин и Хрущев / Лев Балаян. – М. : Эксмо: Алгоритм, 2009. – 254 с.
57. Политическое руководство Украины. 1938-1939 / Сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. – М. : РОССПЭН, 2006. – 544 с.
58. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы / П.А. Судоплатов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 1997. – 688 с.
59. Чуев Ф.И. Молотов: Полудержавный властелин / Ф.И. Чуев. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – 736 с.
60. Секреты польской политики 1935-1945 гг. Рассекреченные документы Службы внешней разведки Российской Федерации / [Сост. Л.Ф. Совцов]. – М. : РИПОЛ Классик, 2010. – 510 с.
61. СССР – Германия. 1939-1941. Секретные документы / Под ред. Ю.Г. Фельштинского. – М. : Эксмо, 2011. – 384 с.
62. Шевелев В.Н. Н.С. Хрущев / В.Н. Шевелев. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 352 с.
63. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К. : Гене́за, 2002-2003. – Т.4. Україна у другій світовій війні, 1939-1945. [Кер. тому В.І. Кучер]. – К. : Гене́за, 2003. – 584 с.

Фролов Н. А. Сталин и Украина: особенности отношений между "вождем всех народов", украинским народом, верхушкой КП(б)У в трагические 1930-е гг.

Рассматривается отношение Сталина к украинскому народу, УССР и ее номенклатурной элите на протяжении 1930-х годов. Демонстрируется личное внимание диктатора к состоянию дел в республике и результатам выполнения его директив. Обосновывается тезис, что следствием реализации сталинского курса на построение СССР как великой мировой державы, стало присоединение военно-политическим путем всех этнических украинских земель к СССР и УССР. Это историческое событие объективно создало перспективу современной государственности украинцев, но у Сталина таких намерений и планов никогда не было.

Ключевые слова: Сталин, УССР, Компартия Украины, номенклатурная элита, национальная политика.

Frolov M. O. Stalin and Ukraine: the Features of Relations between "Leader of all Nations", Ukrainian People, the Top of CP(b)U in Tragic 1930s

Stalin's attitude to the Ukrainian people, Soviet Ukraine and its nomenklatura elite during the 1930's are considered. Dictator's personal attention to the situation in the republic and the results of implementation of his directives is demonstrated. Author grounded the thesis, that joining of all ethnic Ukrainian lands in the USSR and the Soviet Ukraine by military-political way was the consequence of Stalin's policy of building the Soviet Union as a great world power. This historical event has created an objective perspective of the modern Ukrainian state, but Stalin never had such intentions and plans.

Keywords: Stalin, Soviet Ukraine, the Communist Party of Ukraine, the nomenklatura elite, national policy.